

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

Кафедра спорту

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Проректор із науково-педагогічної
роботи

Василькова Н.І.

---

01 вересня 2017 р.

Тіхоміров А.І.

Красзнавчий та рекреаційний туризм

***Інструктивно-методичні розробки до практичних, лабораторних занять та
самостійної роботи студентів***

(для студентів II, III, IV курсів денної і заочної форм навчання
напрямку підготовки «Фізичне виховання»)

Миколаїв-2017

ЗМІСТ

	стор.
Вступ	3
Частина 1. Методичні рекомендації з вивчення дисципліни	
«Туристичне краєзнавство»	5
Змістовий модуль 1. Туристично-краєзнавча робота як форма навчально-виховної діяльності	12
ТЕМА 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ	12
Змістовий модуль 2. Основні види туристично-краєзнавчої роботи	
ТЕМА 2. ПРИРОДНІ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ	21
ТЕМА 3. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ	38
ТЕМА 4. КЛІМАТОУТВОРЮЮЧІ РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ	52
ТЕМА 5. ВОДНІ РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ	65
ТЕМА 6. ФОРТЕЦІ, ЗАМКИ І МОНАСТИРІ ЯК КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ	79
ТЕМА 7. СПЕЛІОТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ	96
Змістовий модуль 3. Оцінка туристичних ресурсів України	111
ТЕМА 8. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ	111
ТЕМА 9. КЛАСТЕРИЗАЦІЯ В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ	124
ТЕМА 10. КУРОРТНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ	133
Список використаних джерел	151

ВСТУП

Могутнім і невичерпним джерелом духовності, моральності і культури сучасної людини є її любов до рідного краю, його безцінних багатств, глибока шана до віковичних традицій свого народу. Краєзнавчий рух в Україні багатий на цікаві традиції, плідні пошуки і відкриття. Але мало любити свій край — його ще треба добре знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить основи теперішності, є запорукою майбутнього.

Краєзнавство — це комплексне, наукове і всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю), це — популяризація і використання цього пізнання з метою наближення життя до науки, це — засіб навчання і виховання національно-свідомих громадян.

Упродовж ХХ ст. на теренах України бурхливо розвивається туристична індустрія. Для всебічної розбудови туристичної індустрії на певній території необхідне всебічне вивчення її туристично-рекреаційних ресурсів власне засобами і методами краєзнавства.

Отже, основним об'єктом туристичного краєзнавства виступає, у широкому розумінні, рекреаційно-туристичний потенціал території, а у вузькодисциплінарному вимірі — рекреаційно-туристичний комплекс рідного краю. Іншими словами, об'єктом дослідження є рідний край через призму його туристичної самобутності.

Характерними об'єктами національного туристичного краєзнавства виступають терени окремих одиниць адміністративно-територіального поділу держави, історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина тощо), біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський тощо), національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.), ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо), історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич й ін.) тощо.

Предметом дослідження туристичного краєзнавства виступають окремі складові туристично-рекреаційного потенціалу краю — природні рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера тощо), ступінь їх освоєння і характер експлуатації, пам'ятки історії і культури, туристичні заклади та інші об'єкти

туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти розвитку туристичного руху в краї.

Саме туристичне краєзнавство здатне репрезентувати всьому світові багатство національної історико-етнокультурної спадщини, зацікавити нею широкі верстви населення держави, насамперед, молодь, здатне відродити "з руїни" унікальні занедбані об'єкти старовини, спроможне "допомогти" українським музеям, заповідникам і національним паркам заробляти достатні кошти для розширеного самофінансування й своєчасного проведення реставраційних, консерваційних чи упорядкувальних робіт.

Ключові завдання, які стоять нині перед українським туристичним краєзнавством і вимагають цілеспрямованої уваги з боку держави, громадських організацій і фондів, науковців і практиків краєзнавчої справи.

Тому, метою навчальної дисципліни «Туристичне краєзнавство» є формування системи знань про розвиток туризму в Україні, особливості краєзнавства, рекреаційні території та їх привабливість для туристів. Її завдання - дослідження сутності краєзнавства, основ туристичного краєзнавства; вивчення класифікацій рекреаційних ресурсів, туристсько-рекреаційного й курортного потенціалу; формування знань щодо соціопсихологічних аспектів туристичного краєзнавства.

Дисципліна «Туристичне краєзнавство» складається з 10 тем, взаємопов'язаних між собою логічною послідовністю. Курс передбачає читання лекцій, індивідуальні заняття зі студентами, самостійну роботу студентів, підготовку та захист курсової роботи. Засвоєння теоретичного матеріалу повинне здійснюватися за допомогою вивчення лекційного матеріалу, самостійної роботи з монографічною, методичною, довідковою літературою, періодикою, Інтернет. На заняттях передбачені: експрес-опитування, тестування, заслуховування рефератів з актуальних питань тем курсу, підготовка статей та тез доповідей, вирішення практичних ситуацій.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.
ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА РОБОТА ЯК ФОРМА НАВЧАЛЬНО-
ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ТЕМА 1. ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ Й РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА В
УКРАЇНИ

«Як немає людини без самолюбства, так немає людини без любові до батьківщини».

К. Д. Ушинський

АНОТАЦІЯ:

Тему присвячено вивченню поняття про науку «Туристичне краєзнавство», основного понятійного апарату, розгляду ключових дифініцій курсу.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- вивчити теоретико-методологічні засади дисципліни «Краєзнавчий та рекреаційний туризм»;
- ознайомитись з основними фундаторами національного краєзнавства;
- вивчити розвиток краєзнавства в Українській РСР
- ознайомитись з діяльністю Всеукраїнської спілки краєзнавців.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Видатний український педагог К.Д. Ушинський уперше дав визначення *краєзнавства* як *педагогічного поняття*, виділивши в ньому суспільно-економічний, освітньо-виховний і методичний аспекти.

Першим в Україні ще наприкінці ХІХ ст. обґрунтував поняття «*краєзнавство*» як науку і виклав його суть, значення та місце в житті народу у статті «Галицьке краєзнавство» (1892 р.) І. Франко.

У 1914 р. запорізький викладач гімназії І. Маньков запропонував поряд з терміном «*батьківщинознавство*» *вживати термін «краєзнавство»*.

Краєзнавство, — за визначенням відомого географа О. С. Баркова, — це комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами дослідження, але таких, що ведуть до єдиної мети — наукового і всебічного пізнання краю.

Сучасне визначення поняття:

Краєзнавство це -

- комплексне, наукове і всебічне вивчення певної території (села, міста, області, краю),
- популяризація і використання цього пізнання з метою наближення життя до науки,
- засіб навчання і виховання національно-свідомих громадян.

Основним **об'єктом туристичного краєзнавства** виступає, у широкому розумінні, рекреаційно-туристичний потенціал території, а у вузькодисциплінарному вимірі — рекреаційно-туристичний комплекс рідного краю.

Іншими словами, **об'єктом дослідження є рідний край через призму його туристичної самобутності.**

Рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) — це функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом, наявністю сукупності рекреаційних установ і підприємств інфраструктури, єдністю організаційних форм управління, що забезпечують ефективне використання природних і економічних ресурсів.

Характерними об'єктами національного туристичного краєзнавства виступають:

- терени окремих одиниць адміністративно-територіального поділу держави,
- історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина тощо),
- біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський тощо),
- національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.),
- ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо),
- історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич й ін.) тощо.

Предметом дослідження туристичного краєзнавства виступають окремі складові туристично-рекреаційного потенціалу краю:

- природні рекреаційні ресурси (мінеральні води, клімат, озера тощо);
- ступінь їх освоєння і характер експлуатації,
- пам'ятки історії і культури,
- туристичні заклади,
- інші об'єкти туристичної інфраструктури, а також різноманітні аспекти розвитку туристичного руху в країні.

Основні риси етапів формування краєзнавства в Україні

1 етап - стихійно-описовий - з X по XVIII ст.

- Першим географічно-краєзнавчим описом нашої батьківщини є український літопис «Повість врем'яних літ», який датує початок «руської землі» 860 роком. Є всі підстави вважати одного з його головних авторів — Нестора Літописця — першим вітчизняним географом і краєзнавцем.
- У Київському літописі вперше вжито назву «Україна» (1187р.), подано багато інформації про окремі землі і події, явища природи, рослинний і тваринний світ нашого краю, про його народ.

2 етап - початку (зародження) наукового краєзнавства - з XVIII ст. до середини XIX ст.

- Було здійснено комплексний опис більшості територіальних одиниць Російської імперії, зокрема й українських.

- В Україні сформувався ряд місцевих культурно-просвітницьких, у т.ч. етнографічних, центрів: Полтава, Одеса, Ніжин, Харків, провідним з яких згодом став останній.
- 3 етап — становлення українського краєзнавства — охоплює останню третину XIX ст. — початок XX ст.**
  - Було організовано *етнографічно-статистичну експедицію Географічного товариства до Південно-Західного краю*, тобто на всю Правобережну Україну. Керував експедицією видатний український етнограф, автор тексту українського національного гімну «Ще не вмерла України», географ-краєзнавець Павло Чубинський. Експедиція збрала величезний краєзнавчий матеріал — 12 томів. під загальною назвою «*Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*», 1872— 1878рр.
- 4 етап — певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови і культури - з кінця XIX ст. до початку XX ст.**
  - Провідним центром українознавства на цьому етапі стає Львів. У 1868р. серед університетської молоді Галичини зароджується ідея створення товариства «Просвіта. 2 вересня 1968 р, розпорядженням Віденського Міністерства освіти дозволено заснування *Товариства «Просвіта»*.
  - М. Грушевський був одним з організаторів Української Видавничої Спілки (1899 р.) і Товариства Прихильників української науки й літератури (1904 р.), організував публічні університетські курси у Львові. У 1898 р. вийшов I том його монументальної праці «*Історія України-Русі*», доведеної в подальшому до 9 томів, що вийшли друком у Львові та Києві в 1889 - 1937 рр., видав «*Ілюстровану історію України*» (1904р.), «*Історію української літератури*» в 5 томах.
- 5 етап — розвиток історичного краєзнавства - початок XX ст. - початок XX ст.**
  - Цей етап тісно пов'язаний з іменем Івана Крип'якевича, учня М. Грушевського, який з 1905 р. до 1914 р. опублікував понад 20 праць, присвячених історії Галичини. Усього ж у творчій спадщині І. Крип'якевича близько 200 праць з історії нашого краю. Це був період комплектування й оформлення збірок про пам'ятки матеріальної і духовної культури регіонів, створення місцевих музеїв.
  - Особливого розвитку набула діяльність Ф. К. Вовка, який видав 455 праць з найважливіших проблем етнографії, антропології, мистецтвознавства, фольклористики, і серед них перший узагальнюючий нарис «*Етнографічні особливості українського народу*». Учений-краєзнавець світового рівня Ф.К. Вовк був професором Сорбонського, Санкт-Петербурзького і Київського університетів.
- 6 етап - період «культурної революції» - 1920-1930 рр.**
  - *Перші заходи радянської влади з українізації* мали на меті розширити вживання української мови. Зросла кількість українців в урядових установах. Кампанія українізації охопила всі царини життя України. Найбільший вплив вона справила на освіту.
  - Рушійною силою українізації системи освіти був М. Скрипник — голова комісаріату освіти з 1927 р, по 1933р. Працюючи з одержимою завзятістю, він домогся того, що в 1929р. *понад 80 % загальноосвітніх шкіл і 30 % вищих*

навчальних закладів вели навчання виключно українською мовою, 97 % українських дітей навчалися рідною мовою.

- Аналогічне відродження переживала україномовна преса. До 1927 р. українською мовою друкувалось більше як 50 % книжок, а в 1933р. з 426 газет 373 виходило рідною мовою.
- Бурхливо в 1920-ті рр. розвивався *краєзнавчий рух*. Успішно впроваджувались як наукові, так і громадські форми краєзнавства. Краєзнавство стає масовим. Краєзнавчий рух в Україні у 1920-ті рр. вели *Київське товариство природознавців, Історичне товариство Нестора Літописця та Українське Наукове товариство*. На кінець 1920-х рр. в Україні налічувалося 30 тис. краєзнавців, працювало 51 товариство, 658 гуртків краєзнавства.
- Систематичну роботу в галузі краєзнавства в Україні розпочато після *Першої Всеукраїнської краєзнавчої наради* (Харків, 1925р.), де було визначено напрям роботи та обрано перший *Український комітет краєзнавства* (УКК). Він керував роботою 32 регіональних краєзнавчих товариств. УКК мав свій друкований орган — журнал «*Краєзнавство*». За період 1927 - 1930 рр. вийшло 28 номерів.
- Питаннями вивчення культури і побуту населення України займалися різні комісії, кабінети, *Музей антропології та етнології* Ф. К. Вовка у Києві, етнографічні секції УКК. Слід відзначити також діяльність *Етнографічного товариства* (Київ, 1925 р.), яке після об'єднання у 1927 - 1928 рр. місцевих етнографічних гуртків перетворилося на *Всеукраїнське етнографічне товариство*.
- Краєзнавчими дослідженнями займалися науково-дослідні кафедри історико-географічного профілю. У Чернігові був створений *Інститут краєзнавства* — єдиний навчальний заклад у республіці такого профілю (діяв у 1924 - 1925 рр.). Упродовж 1924—1925 рр. функціонував *Чернівецький інститут краєзнавства*, що об'єднав зусилля багатьох українських дослідників Буковинського краю.
- Старанням багатьох галицьких краєзнавців (С. Старосольський, К. Паньківський) у жовтні 1924 р. у Львові було засновано *Українське крайове краєзнавчо-туристичне товариство «Плай»*, яке працювало до 1939р. і мало філії у Перемишлі, Самборі, Стрию і Тернополі. Це товариство розгорнуло широку екскурсійну, видавничу і пропагандистську діяльність.

7 етап - період занепаду краєзнавства - 1929-1945.

- У 1929р. в Україні налічувалося 51 товариство та 658 гуртків у 32 округах республіки. І з цього ж року розпочалося репресивне *нищення краєзнавчого руху* й братовбивче цькування одними вченими-краєзнавцями інших прогресивних учених і цілих наукових шкіл — М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Багалія, М. Слабчека — українського краєзнавства.
- У роки Другої світової війни краєзнавчий рух на українських теренах був фактично припинений.

8 етап - період відродження краєзнавства - 1946-1990.

- По завершенню Другої світової війни (й остаточної інтеграції Галичини до складу Української РСР) Академія наук України виступила ініціатором *відродження краєзнавчого руху*.
- У 1947 р. у Києві було створено *Український філіал Всесоюзного географічного товариства*, відкрито його відділення в Чернівцях (1945 р.), Криму (1945 р.),

- Харкові (1946 р.), Львові (1947 р.), Одесі (1953 р.), Мелітополі (1955 р.), Луганську (1959 р.).
- У другій половині ХХ ст. значно пожвавилися етнографічні дослідження. Велика заслуга в цьому належить академіку М.Т. Рильському та члену-кореспонденту К.Г. Гуслистому, які своїми теоретичними працями та практичною діяльністю сприяли розгортанню етнографічних досліджень в Україні.
  - Основними науковими етнологічними осередками у республіці стали *Відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в Києві та Відділ етнографії Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові* (зараз це Львівський філіал Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України).
  - У цей період українськими етнографами-краєзнавцями підготовлено ряд фундаментальних монографій, наприклад: «Українці» (1964р.), «Бойківщина: історико-етнографічні дослідження» (1983 р.), «Гуцульщина. Історико-етнографічні дослідження» (1967 р.), «Карпатський збірник» (1976 р.), «Этнография восточных славян» (1987 р.) тощо.
  - З початку 1960-х рр. спостерігається помітне піднесення краєзнавчого руху, музейного будівництва. Створено ряд історико-етнографічних музеїв просто неба. Такі музеї почали діяти в Переяславі-Хмельницькому, Ужгороді, Львові, Чернівцях, Києві. У 1966 р. у Львові в Шевченківському гаї був створений Музей етнографії та народного промислу.
  - У другій половині ХХ ст. відбувається процес диференціації наукового краєзнавства, особливої ваги стало набирати історичне краєзнавство. Зростає інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам'яток історії та культури, створюється мережа громадських історико-краєзнавчих музеїв. Численна когорта талановитих українських науковців, працівників культури й освіти, краєзнавців-аматорів була залучена до написання фундаментальної «Історії міст і сіл Української РСР» у 26 томах.
  - Масового характеру у 1960—1980 рр. набрало шкільне краєзнавство, туристично-краєзнавча робота школярів.
  - Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло проведення протягом 1980-х рр. чотирьох *Всеукраїнських краєзнавчих конференцій у Полтаві, Вінниці, Чернігові, Миколаєві*, а також *Першої Всесоюзної краєзнавчої конференції з історичного краєзнавства*, яка відбулася в Полтаві. На основі їх практичних рекомендацій були розроблені комплексні плани краєзнавчих досліджень, для реалізації яких потрібно було об'єднати всі краєзнавчі сили України.
  - Інститутом історії України Академії Наук було видано ряд фундаментальних краєзнавчих праць: «Пам'ятники історії й культури Української РСР» (Київ, 1987) та «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (Київ, 1989).
  - Поряд із цим, на перешкоді повноцінному та об'єктивному розвитку краєзнавства стояли *формалізм, заорганізованість класово-партійний підхід, командні методи управління культурою*, наукою і освітою, підміна справжньої творчості і самодіяльності мас їх імітацією.

9 етап - період розвиток краєзнавства у незалежній Україні- 1946-1991.

- Після здобуття Україною державної незалежності краєзнавча робота в країні активізувалася. Знаковими науковими працями цього періоду стали монографії Р. В. Маньківської «Музейництво в Україні» (Київ, 2000), Л. В. Баженова «Історичне краєзнавство Правобережної України у ХІХ — на початку ХХ ст. Становлення. Історіографія. Бібліографія» (Хмельницький, 1995), Я. Серкіза «Історичне краєзнавство» (Львів, 1995) тощо та низка праць академіка П. Т. Тронька.
- Про зростання ролі краєзнавства в розбудові незалежної України свідчить факт відродження в березні 1990р. Всеукраїнської Спілки краєзнавців. 27 березня 1990р. відбувся Перший установчий Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який проголосив відродження Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК), затвердив її Статут, обрав керівні органи Спілки: Правління та Ревізійну комісію, а також президію правління Спілки. Основне місце в діяльності Спілки посідає:
  - виховання у громадян почуття національної самосвідомості, глибокої поваги до історії, культури, мови, традицій українського народу, а також інших народів, пов'язаних з ним своєю долею;
  - шанобливе ставлення до скарбів рідної природи і культури;
  - всебічне сприяння розвитку державності незалежної України;
  - відродження духовності та історичної пам'яті українського народу.
- Після першого з'їзду Спілки розпочався активний процес утворення місцевих краєзнавчих організацій. Зокрема, були створені і плідно запрацювали Черкаська, Харківська, Полтавська, Тернопільська, Житомирська, Волинська, Рівненська, Чернігівська, Донецька, Дніпропетровська, Івано-Франківська, Одеська, Миколаївська, Хмельницька, Чернівецька обласні організації Спілки.
- 9 грудня 1995 р. Президент України видав Указ "Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури", засновано Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесея Гончара, який, акумулюючи добродійні кошти, сприяє відродженню українських святинь, що були в різний час знищені (зокрема, Михайлівського Золотоверхого собору початку ХІІ ст. і Успенського собору Києво-Печерської лаври початку ХІ ст.).
- За роки незалежності України справжніми науково-методичними краєзнавчими центрами стали: Музей народної архітектури та побуту України, Чернігівський музей імені В. Тарнавського, Дніпропетровський музей імені Д. Яворницького та ін.
- Велику роль у становленні географічного краєзнавства в Україні на сучасному етапі відіграв тижневик "Географія. Краєзнавство. Туризм", заснований у 1996 р. спільно з Асоціацією вчителів України
- Важливою ділянкою роботи Української спілки краєзнавців є видавнича діяльність. Першим набутком у цьому напрямі став фундаментальний збірник "Репресоване краєзнавство", що побачив світ у 1992 р. В Україні з'являються регіональні краєзнавчі періодичні видання — щорічники, збірники, альманахи: "Краєзнавець Черкащини", "Відродження", "«Січеславщина»", "Волинські дзвони", "Джерело" та ряд інших.

- = Непересічною подією для всієї географічної науки та українського краєзнавства став вихід у світ першої в історії нашої держави Географічної енциклопедії України у трьох томах.
- = Своєчасними стали Указ Президента України "Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні" від 23.01.2001 р. № 35, а також відповідна Постанова Кабінету Міністрів України "Про затвердження програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року" від 10.06.2002р. № 789. Ці законодавчі акти окреслили стратегічні напрямки розвитку національного краєзнавства.

Національна спілка краєзнавців України (НСКУ) — всеукраїнська громадська добровільна творча організація, що об'єднує краєзнавців.

26 травня 1925 року в приміщенні Харківського ветеринарного інституту зібралися представники 22 регіональних краєзнавчих осередків, щоб створити *Український комітет краєзнавства* як постійно діючий орган. Закипіла робота: збиралися конференції, відкрито було журнал «*Краєзнавство*», вивчалася історія у 32 округах. Тоталітарний режим швидко згорнув цю діяльність, знищивши 30 тис. дослідників рідного краю. І тільки в повоєнні роки життя українського краєзнавства відродилося.

16 жовтня 2008 року Кабінет Міністрів України видав постанову, в якій зазначено: «Враховуючи видатні заслуги у забезпеченні розвитку української національної культури, надати статус національної Всеукраїнській спілці краєзнавців і надалі іменувати її — **Національна спілка краєзнавців України**»

Станом на червень 2010 членами спілки були 2 000 фахівців, з яких п'ять академіків, шість членів-кореспондентів НАН України, 79 докторів, 152 кандидати наук і сім Героїв України. Ця «верхівка» тримається на фундаменті краєзнавців сіл і міста, а це понад 30 000 фахівців.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Ландшафтні парки (Меотида, Каньйон Дністра тощо).
2. Історичні й етнографічні краї (Волинь, Бойківщина, Гуцульщина, Слобожанщина).
3. Біосферні заповідники (Східні Карпати, Дунайський).
4. Національні природні парки (Шацький, Карпатський, Подільські Товтри й ін.).
5. Історико-культурні заповідники (Поле Берестецької битви, Древній Галич)

6. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

1. Теоретико-методологічні засади дисципліни «Туристичне краєзнавство»
2. Фундатори національного краєзнавства.
3. Розвиток краєзнавства в Українській РСР
4. Діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців

7. Тести:

1. Видатний український педагог К. Д. Ушинський уперше дав визначення краєзнавства як педагогічного поняття, виділивши в ньому наступні аспекти:

- а) суспільно-економічний і методичний;
- б) політико-економічний і освітньо-виховний;
- в) суспільно-економічний і освітньо-виховний;
- г) суспільно-економічний, освітньо-виховний і методичний.

2. Хто першим в Україні ще наприкінці XIX ст. обґрунтував поняття «краєзнавство» як науку і в якій статті виклав його суть, значення та місце в житті народу?:

- а) К. Д. Ушинський «Галицьке краєзнавство»;
- б) І. Франко «Галицьке краєзнавство»;
- в) І. Маньков «Краєзнавство»;
- г) С. Л. Рудницький «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво».

3. «Краєзнавство», — за визначенням відомого географа О. С. Баркова – це

- а) комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами дослідження, але таких, що ведуть до єдиної мети — наукового і всебічного пізнання краю;
- б) різні за змістом та своїми методами дослідження наукові дисципліни, що ведуть до єдиної мети;
- в) комплекс наукових дисциплін, однакових за змістом та своїми методами дослідження, що ведуть до єдиної мети;
- г) комплекс наукових дисциплін, різних за змістом та своїми методами дослідження.

4. Рекреаційно-туристичний комплекс (РТК) — це

- а) функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом, наявністю сукупності рекреаційних установ і підприємств інфраструктури, єдністю організаційних форм управління, що забезпечують ефективне використання природних і економічних ресурсів;
- б) функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території;
- в) функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, яка володіє значним рекреаційним потенціалом;
- г) функціональна підсистема територіальної рекреаційної системи, що характеризується єдністю території, яка володіє значним рекреаційним потенціалом.

5. Яким роком датує початок «руської землі» перший збережений український літопис «Повість врем'яних літ»?

- а) 820 роком;

- б) 840 роком;
- в) 860 роком;
- г) 880 роком;

6. В якому році у Київському літописі вперше вжито назву «Україна»

- а) 1188;
- б) 1178;
- в) 1087;
- г) 1187.

7. Яке дослідження написано у 1715 р. вихованцем Києво-Могилянської Академії Г. Новицьким?

- а) «Галицьке краєзнавство»;
- б) «Краткое описание о народе остяцком»;
- в) «Записки про Малоросію, її жителів та виробництво»;
- г) «Опис України...».

8. Який академік організував першу суто наукову експедицію по Лівобережжю України у 1768—1775 рр.?

- а) А. Гюльденштедт;
- б) Бітіста Ан'єзе;
- в) Г. Новицький;
- г) Г. Л. де Боплан.

9. Яке братство створив М. Костомаров у 1846 р. у Києві разом з В. Білозерським, М. Гулаком, П. Кулішем, Т. Шевченком та іншими діячами?

- а) братство краєзнавців;
- б) Кирило-Мефодіївське Братство;
- в) Шевченківське братство;
- г) братство імені М. Костомарова.

10. Організатор товариства «Просвіта» -

- а) Павло Чубинський;
- б) Микола Аркас;
- в) Михайло Грушевський;
- г) Степан Качала.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.
ОСНОВНІ ВИДИ ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ
ТЕМА 2. ПРИРОДНІ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

*«Подорож як сама велика наука й серйозна наука
допомагає нам знову знайти себе.»*

А. Камю

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується визначенню сутності та змісту потенціалу природних краєзнавчо-туристичних ресурсів країни; класифікації природних рекреаційних ресурсів і об'єктів природно-заповідного фонду України, розкриває основні особливості природно-заповідного фонду Донеччини, а також визначає проблеми рекреаційного навантаження на ландшафтні комплекси природно-заповідних територій.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- вивчити сутність і структуру потенціалу природних краєзнавчо-туристичних ресурсів країни;
- визначити класифікацію природних рекреаційних ресурсів;
- визначити класифікацію об'єктів природно-заповідного фонду України;
- вивчити основні риси природних заповідників, розглянути найбільш відомі природні заповідники України;
- вивчити основні риси біосферних заповідників, розглянути найбільш відомі біосферні заповідники України;
- вивчити основні риси національних природних парків, розглянути найбільш відомі в Україні;
- вивчити основні риси регіональних ландшафтних парків, розглянути найбільш відомі в Україні;
- вивчити основні риси природних урочищ, розглянути найбільш відомі в Україні;
- вивчити основні риси пам'яток природи, розглянути найбільш відомі в Україні;
- вивчити основні риси заказників, розглянути найбільш відомі в Україні;
- вивчити основні риси ботанічних садів, дендрологічних парків, зоологічних садів, розглянути найбільш відомі в Україні;
- ознайомитись з основними особливостями природно-заповідного фонду Донеччини;
- вивчити проблеми рекреаційного навантаження на ландшафтні комплекси природно-заповідних територій.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

1.Тестування.

2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Сутність і структура потенціалу природних краєзнавчо-туристичних ресурсів країни

Природні краєзнавчо-туристичні ресурси - це природні та природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, що мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу.

Україна має різноманітні природні туристично-краєзнавчі ресурси: кліматичні, водні, орографічні (гірські хребти та передгір'я), приморсько-пляжні, біотичні (лісові), ландшафтні, бальнеологічні, фітолікувальні (масиви лісових і паркових насаджень), спелеологічні тощо.

Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів України становить 9,4 млн га (15,6 % території держави). Для України характерні переважно рівнинні території з невеликими висотами. Середня висота рівнинної частини, яка займає 95 % площі України, становить 175 м над рівнем моря, і тільки 5 % припадає на Українські Карпати й Кримські гори — унікальні для рекреаційного освоєння природні комплекси.

Україна має добре розвинену річкову сітку, до складу якої входить близько 73 тис. річок, у тому числі 14 з них мають довжину понад 500 км.

Загальний обсяг стоку всіх річок становить 210 км³. Більшість річок України належить до басейну **Чорного й Азовського морів**. Річки мають переважно дощове і снігове живлення та, здебільшого, рівнинний характер.

Найбільшими річками України є: Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий. На річках Карпат і Кримських гір часто трапляються пороги і водоспади, які є туристичними атракціями.

Найвідоміші з карпатських водоспадів: Гук (у підніжжі Говерли), Манявський (на р.Манявці), Шипіт (на р. Шипіт), Яремчанський (Яремча); **найгарніші кримські:** Учан-Су та Джур-Джур.

Значні запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких нараховується понад 20 тис., у тому числі 30 озер площею понад 10 км². Також в Україні створено **понад 1057 водосховищ та понад 27 тис. ставків.** Територією України вони розподіляються нерівномірно.

Озера України можна згрупувати на Волинські, Придунайські, Чорноморські (озера-лимани), Кримські та Деснянські. Найбільшими в Україні є Дніпровський (860 км²) і Дністровський (360 км²) лимани.

Україна багата на запаси різноманітних **мінеральних вод.** За експлуатаційними запасами мінеральних вод виділяють: АР Крим, Закарпатську, Львівську, Хмельницьку, Вінницьку, Полтавську, Одеську та інші області, в межах яких на базі затверджених запасів мінеральних вод здавна існують такі загальновідомі курорти, як Трускавець, Моршин, Східниця, Немирів, Шкло, Черче, Свалява, Шешори, Сатанів, Хмільник, Миргород, Березівка, Куяльник, Євпаторія, Саки тощо.

Лісові ресурси держави, поряд з економічними функціями, відіграють важливу

рекреаційну та природоохоронну роль.

Рекреаційна цінність лісів визначається їх соціально-культурною, економічною і медико-біологічною функціями. *Медико-біологічна функція* лісів полягає у виділенні кисню, поглинанні вуглекислого газу, пилу і шуму, іонізації повітря фітонцидами, вона сприяє зниженню захворюваності, збільшенню тривалості життя. *Естетичні властивості* набувають значення у тих лісонасадженнях, куди приїжджають рекреанти заради прогулянок, уїк-ендового відпочинку, збору ягід і грибів, лікарських рослин тощо.

Україна належить до європейських країн, слабо забезпечених лісовими ресурсами, її лісистість становить усього **14,3 %**. Для порівняння, цей показник у Румунії складає 26 %, у Польщі -28 %, у Німеччині - 30 %, у Білорусі - 35 %, у Словаччині -38 %. Лісистість у різних частинах і регіонах нашої держави нерівномірна. Вона значно вища на заході й півночі, особливо в Карпатах, а також у Кримських горах. У західній і північній частинах України вкрита лісом площа становить 20-40 %, у Карпатах - понад 40 %, в Криму - 10 %. Площа українських лісів державного значення становить 6,9 млн га, а тих, що можуть використовуватись для рекреаційної діяльності - 4 млн га.

Гірсько-туристичні ресурси нашої держави зосереджені в Кримських горах й Українських Карпатах.

Українські Карпати — один з найбільш мальовничих регіонів України — характеризується середньовисокими горами, чітко вираженою вертикальною зональністю. Близько 40 % території Карпат вкрите лісом, а ще близько 35 % зайнято лучною рослинністю. У межах України довжина **Карпат** від верхів'їв р. Сяну (на західному кордоні держави) до витоків р. Сучави (на румунському прикордонні) становить **280 км**. Простягаються вони з північного заходу на південний схід майже на 280 км при середній ширині близько 100 км. Окремі гірські хребти розділені поздовжніми улоговинами та розчленовані глибокими поперечними долинами.

Загалом у межах України Карпати поділяються на: зовнішні (Скибові), куди входять Бескиди, Горгани і Покутсько-Буковинські Карпати; центральні або Верховинські; внутрішні або Полонинсько-Чорногірські.

Середня висота Українських Карпат становить 1000 м. Найвищими вершинами Українських Карпат є: Говерла — 2061 м, Бребенескул — 2035 м, Піп Іван — 2022 м, Петрос — 2020 м, Гутин-Томнатик — 2016 м, Ребра — 2001 м. Усі вони розташовані в межах найвищого масиву Українських Карпат — у Чорногірському масиві, який простягається територією Івано-Франківської та Закарпатської областей на 40 км між долинами річок Чорної Тиси, Білої Тиси та Чорного Черемошу. Середня висота хребта становить 1758 м, а на відрізку між Говерлою та Попом Іваном — 1833 м. Крім головного хребта, масив включає ряд бокових хребтів: Озірний, Маришевська, Кукуль, Хеде, Козмещик, Кострич, Стайки. Природно-ресурсна база санаторно-курортної субгалузії Карпатського регіону дає змогу щорічно оздоровлювати до 10 млн осіб.

Кримські гори займають південну частину Кримського півострова. Вони складаються з трьох майже паралельних хребтів, витягнутих з південного заходу на північний схід: Головного або Південного, Внутрішнього або Середнього, Зовнішнього або Північного. Характерною особливістю всієї гірської дуги є круті південні і пологі

північні схили. Південна гряда (з висотами 1200—1500 м) є головним вододілом півострова. Тут знаходяться найвищі вершини Гірського Криму: Роман-Кош (1545м), Демир-Капу (1540 м) та інші. Кримські гори активно використовуються для всіх видів активного гірського туризму. Невисока лісистість (10%), наявність крутих оголених схилів виступають привабливими запоруками для скелелазіння та любителів гострих відчуттів.

Планета Земля має великі водні, рослинні, мінеральні та інші ресурси. Але вони не безмежні. Потреби людини в сировині, паливі безперервно зростають. Промислові підприємства використовують воду, сировину, паливо, кисень повітря в зростаючих обсягах.

Ступінь використання природних ресурсів визначається не стільки їх природними властивостями, скільки соціально-економічними потребами (рис.2.1.).

Рис. 2.1. Класифікація природних рекреаційних ресурсів за ступенем використання

Ансамблі і комплекси пам'яток, які становлять виняткову археологічну, естетичну, етнографічну, історичну, мистецьку, наукову чи художню цінність,

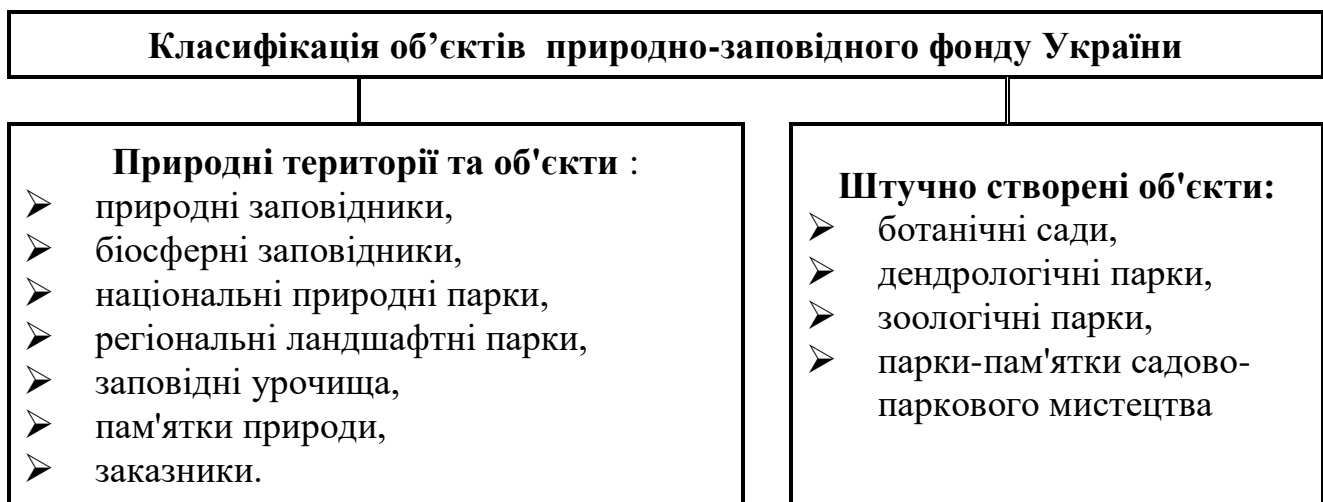
можуть бути оголошені рішеннями Кабінету Міністрів України державними історико-культурними (історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними) заповідниками чи музеями-заповідниками, охорона яких здійснюється відповідно до цього Закону та інших законів. Порядок створення історико-культурних заповідників та музеїв-заповідників і типові положення про них затверджуються Кабінетом Міністрів України

Природне відтворення (відновлення родючості ґрунтів, деревної й трав'яної маси, кількості тварин тощо) часто не збігається з темпами використання. Уявлення про невичерпність ресурсів цієї групи все частіше приходять у суперечність з дійсністю. Витрата відновлюваних ресурсів (вирубання лісу, вилов риби тощо) починає перевищувати розміри їх природного відтворення. Для того, щоб цього не було, треба:

- а) раціональніше видобувати і обробляти природні ресурси;
- б) завчасно залучати в експлуатацію нові невиснажені ресурси і за рахунок цього послабити використання виснажених;
- в) штучно відновлювати ресурси, що можна робити набагато інтенсивніше, ніж це робить природа;
- г) відшукувати штучні замінники.

У Законі України "Про природно-заповідний фонд України" подано класифікацію територій та об'єктів ПЗФ України (стаття 3) та форм власності на території на об'єкти природно-заповідного фонду (стаття 4).

До складу природно-заповідного фонду України входять як природні, так і штучно створені території та об'єкти (рис.2.2).

Рис. 2.2. Класифікація об'єктів природно-заповідного фонду України

Залежно від їх екологічної і наукової, історико-культурної цінності ці об'єкти можуть бути загальнодержавного або місцевого значення

Державний природно-заповідний фонд – це природно-заповідний фонд країни, що включає природні і штучно створені території та об'єкти.

Структуру ДПЗФ подано на рис.2.3.

Рис.2.3. Структура Державного природно-заповідного фонду

1) Природоохоронна та науково-дослідна підсистема (біосферні заповідники, заповідники і пам'ятки природи).

Біосферні заповідники – це природоохоронні, науково-дослідні установи міжнародного значення, що створюються з цілями:

- збереження в природному стані найбільш типових природних комплексів біосфери,
- здійснення фонових екологічних моніторингу,
- вивчення навколишнього природного середовища, його змін під дією антропогенних факторів.

Біосферні заповідники створюються на базі природних заповідників, національних природних парків з включенням до їх складу територій та об'єктів природно-заповідного фонду інших категорій та інших земель і належать до всесвітньої глобальної мережі біосферних заповідників.

Для біосферних заповідників установлюється **диференційований режим охорони, відтворення та використання природних комплексів згідно з функціональним зонуванням:**

- **заповідна зона** - включає території, призначені для збереження і відновлення найбільш цінних природних та мінімально порушених антропогенними факторами природних комплексів, генофонду рослинного і тваринного світу; її режим визначається відповідно до вимог, встановлених для природних заповідників;
- **буферна зона** - включає території, виділені з метою запобігання негативного впливу за заповідну зону господарської діяльності на прилеглих територіях; її режим та порядок створення визначаються відповідно до вимог, встановлених для охоронних зон природних заповідників;
- **зона антропогенних ландшафтів** – включає території традиційного землекористування, лісокористування, водокористування, місць поселення, рекреації та інших видів господарської діяльності.
- **зона регульованого заповідного режиму** – включає регіональні ландшафтні парки, заказники, заповідні урочища з додержанням вимог щодо їх охорони, встановлених цим Законом.

Найбільш відомим українським біосферним заповідником є Карпатський біосферний заповідник, створений у 1968 році, з 1992 року входить до мережі біосферних резерватів ЮНЕСКО. Загальна площа 57880 га. Майже 2,5 % території Карпатського регіону знаходиться під охороною заповідника, екосистеми якого віднесені до найцінніших на нашій планеті. У складі Карпатського біосферного заповідника (КБЗ) налічується шість відокремлених масивів та ботанічні заказники державного значення “Чорна Гора” і “Юлівська Гора”. Карпатський біосферний заповідник є одним з найбільших наукових та еколого-освітніх центрів Карпатського регіону. Тут працюють численні наукові лабораторії, створена мережа моніторингових ділянок, фенологічних пунктів, гідро- та метеопостів. Заповідник є природною лабораторією для багатьох вітчизняних та іноземних науково-дослідних установ. На його території розгорнута мережа еколого-освітніх, науково-пізнавальних маршрутів та інформаційних центрів,

працює єдиний в Україні *Музей екології гір та історії природокористування Карпат*, є власна відеостудія, видається всеукраїнський екологічний науково-популярний журнал "Зелені Карпати".

Інші біосферні заповідники України "Асканія Нова", Дунайський, Карпатський, Чорноморський.

Природні заповідники – це природоохоронні, науково-дослідні установи загальнодержавного значення, що створюються з цілями:

- збереження в природному стані типових або унікальних для даної ландшафтної зони природних комплексів з усією сукупністю їх компонентів,
- вивчення природних процесів і явищ, що відбуваються в них,
- розробки наукових засад охорони навколишнього природного середовища, ефективного використання природних ресурсів та екологічної безпеки.

Природні заповідники України: "Горгани", Дніпровсько-Орільський, "Сланецький степ", Казантипський, Канівський, Карадазький, Кримський, Луганський, "Медобори", "Мис Март'яна", Опукський, Поліський, Рівненський, "Розточчя", Український степовий, Черемський, Ялтинський гірсько-лісовий.

Пам'ятки природи – це окремі унікальні природні об'єкти або території всесвітнього, загальнодержавного чи місцевого значення, що мають наукову, історичну, культурну цінність та охороняються законом:

- ділянки мальовничих місцевостей;
- ділянки з перевагою культурного ландшафту (стародавні парки, алеї, канали);
- зразки видатних досягнень лісогосподарської науки й практики;
- геологічні оголення, що мають особливу наукову цінність (опорні розрізи, виходи рідких мінералів, гірських порід і корисних копалин);
- унікальні форми рельєфу й пов'язані з ним природні ландшафти (гори, ущелини, групи скель, печер, моренно-валунні гряди, дюни, бархани);
- місцезнаходження рідких або особливо коштовних палеонтологічних об'єктів;
- ділянки рік, озер, водно-болотних комплексів, водоймищ, невеликі ріки із заплавами, озера, водоймища й ставки;
- природні гідромінеральні комплекси, термальні й мінеральні водні джерела;
- берегові об'єкти (коси, перешийки, півострови, острови, лагуни, бухти);
- окремі об'єкти живої й неживої природи (місця гніздування птахів, рослини вигад-ливих форм, одиничні екземпляри екзотів і реліктів, вулкани, льодовики тощо).

Пам'ятки природи поділяються на: комплексні, ботанічні, зоологічні, гідрологічні, геологічні.

2) Природоохоронна та рекреаційна підсистема (національні парки і пам'ятки садово-паркового мистецтва).

Національний парк – природоохоронна територія, створена з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та

об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову та естетичну цінність.

Національні природні парки України: Азово-Сиваський, "Великий Луг", Вижницький, Галицький, Голосіївський, "Гомільшанські ліси", "Гуцульщина", Деснянсько-Старогутський, Ічнянський, Карпатський, Мезинський, "Подільські товтри", "Святі гори", "Синевир", "Сколівські Бескиди", Ужанський, Шацький, Яворівський.

Шацький НПП було створено у 1983 р. з метою збереження, відтворення та ефективного використання природних комплексів та об'єктів, які мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову та естетичну цінність. Площа парку становить 48 997 га. Волинське поозер'я характеризується великими за площею та глибиною озерами, великими лісовими масивами, а також теплим і м'яким кліматом, значними рибними ресурсами — все це створює сприятливі умови для масового відпочинку. Нині переважаючим на території парку є загальнооздоровчий відпочинок у зоні стаціонарної рекреації озер Свитязь і Пісочне. Саме тут сконцентровано 56 баз відпочинку з незначною ємністю, спортивно-оздоровчі та дитячі табори, санаторії, пансіонати, стаціонари вищих навчальних закладів та два наметові містечка. Водночас у різних закладах можуть відпочивати близько 7600 осіб.

Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення – це це найбільш визнані та цінні зразки паркового будівництва, що створені з метою охорони їх та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях.. Масандрівський” - площею 44,1 га; „Лівадійський” - площею 40,1 га; „Місхорський” - площею 23,0 га та інші.

3) Природоохоронну та ресурсновідновну (заказники природи);

Заказники – природоохоронні об'єкти, які передбачають часткове використання тварин, рослин та інших природних об'єктів.

Залежно від характеру, мети організації і необхідності режиму охорони заказники поділяють на: ландшафтні, лісові, ботанічні, загальнозоологічні, орнітологічні, ентомологічні, іхтіологічні, гідрологічні, загальногеологічні, палеонтологічні, карстово-спелеологічні. На відміну від заповідників заказники можуть бути постійними або тимчасовими.

4. Науково-дослідну та природоохоронну (ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки).

Ботанічний сад – науково-дослідницький та культурно-просвітницький заклад, призначений для вивчення рослинного світу, виведення та впровадження в народне господарство нових перспективних видів, форм і сортів рослин.

Ботанічних садів в Україні більше двадцяти п'яти. Поза конкуренцією Нікітський ботанічний сад - Національний науковий центр Української академії аграрних наук (НБС-ННЦ УААН) і три академічних сади: Національний ботанічний сад НАНУ імені Миколи Гришка у Києві, Донецький ботанічний сад НАНУ, Криворізький ботанічний сад НАНУ. Інші функціонують при національних університетах (НУ) і при інших відомствах.. У т.ч. - Докучаєвський ботанічний сад.

Дендрологічний парк (Дендропарк, Дендрарій) - територія, на якій на відкритому ґрунті культивуються деревні рослини.

До найбільш відомих з них відносяться державні дендрологічні паки: Уманський парк "Софіївка" НАН України, "Олександрія", "Асканія-Нова", "Тростянець" (Тростянецький дендрологічний парк загальнодержавного значення), Роганський дендропарк (дендропарк загальнодержавного значення ХНАУ ім. В.В. Докучаєва), "Веселі Боковеньки" (Дослідно-селекційний дендрологічний лісовий центр "Веселі Боковеньки", Устимовський парк загальнодержавного значення).

Насадження в дендропарку зазвичай в стилі ландшафтного парку, можуть бути самостійними або входити до складу ботанічного саду. Розміщення рослин здійснюється по систематичному, географічному, екологічному, декоративному або іншим ознакам.

Парк «**Софіївка**» заснований в 1796 р. власником міста Умані польським магнатом Станіславом Потоцьким, названий на честь його дружини Софії Вітт-Потоцької і дарований їй до дня народження у травні 1802 р. Автором архітектурного проекту і керівником будівництва парку був польський військовий інженер Людвіг Метцель, а всі роботи в парку виконали безпосередньо кріпосні Умані. Парк був створений в майже безлісій місцевості, розділеною річкою Кам'янкою, балками і каньонами, які врізалися в граніт, що часто виходив на поверхню. На окремих ділянках були висаджені місцеві і екзотичні деревно-чагарникові рослини, тоді ж були побудовані перші архітектурні споруди і створені прикраси у вигляді скульптури переважно античною.

Зоопарк (зоологічний парк) — територія спеціально створена людиною з будівлями і обладнанням для утримання, збереження зникаючих видів та публічного показу тварин.

Вживається (особливо в країнах Заходу) також назва **Zoo** і близький термін зоосад, який був вперше вжитий 1828 року як Лондонський зоологічний сад (англ. London Zoological Gardens), згодом скорочений до zoo.

Зоологічні парки створюються з метою організації екологічної освітньо-виховної роботи, створення експозицій рідкісних, екзотичних та місцевих видів тварин, збереження їх генофонду, вивчення дикої фауни і розробки наукових основ її розведення у неволі.

Зоологічні парки загальнодержавного значення є природоохоронними культурно-освітніми та науково-дослідними установами. 7 зоопарків України мають статус загальнодержавного значення: Київський, Миколаївський, Менський, Одеський, Ровенський, Харківський і Черкаський.

Основні особливості природно-заповідного фонду Донеччини

В даний час площу **природно-заповідного фонду Донецької області** складає 84882 га, що складає 3,2% територій області. При цьому, відсоток заповідності території України складає 5%.

Створюються умови для ефективного туризму, організованого відпочинку та інших видів рекреаційної діяльності в природних умовах з дотриманням режиму охорони заповідних природних комплексів і об'єктів. Так, ведуться роботи із створення тренінг-центра з метою пропаганди охорони навколишнього середовища на базі РЛП «Меотіда», стаціонарного екологічного табору і

автостоянки на території РЛП «Клебан-бик», розміщення рекреаційної зони «Візит-Центр РЛП Зуєвський». На території РЛП «Донецький Кряж» і «Краматорськ» за рахунок інвесторів, створені вольєрні комплекси і містяться придбані дикі тварини.

Пріоритетними завданнями в області розвитку природно-заповідного фонду Донецької області:

- створення нових і розширення існуючих природно-заповідних об'єктів, зокрема: створення на базі РЛП «Меотіда» національного природного парку, розширення територій НПП «Святі Гори», РЛП «Зуєвський» і «Донецький Кряж»;
- завершення встановлення в натуральній величині меж територій і об'єктів ПЗФ;
- завершення реконструкції фондових оранжерей Донецького ботанічного саду, затвердження Положення і розробка проекту організації території ботанічного саду;
- забезпечення виконання Указу Президента України про розширення території Українського степового ПЗ в частині відведення в постійне користування земельної ділянки площею 579,6 га і розробки Проекту організації його території;
- відведення в постійне користування регіональним ландшафтним паркам земельних ділянок з метою розвитку рекреації і організованого туризму;
- підвищення ефективності охорони природних комплексів і вживання заходів по боротьбі з шкідниками лісу на території НПП «Святі Гори»;
- проведення наукових досліджень на територіях і об'єктах ПЗФ, перспективних для заповідання ділянках;
- організація підвищення кваліфікації співробітників установ ПЗФ;
- розвиток співпраці установ ПЗФ з екологічними громадськими організаціями, учбовими закладами, ЗМІ, з метою підвищення ефективності екологічного виховання і освіти.

Рекреаційне навантаження на ландшафтні комплекси (ЛК) природно-заповідних територій

Рекреаційне навантаження є тим показником, який відображає сукупну дію рекреаційної діяльності на ЛК.

Для одного і того ж об'єкту при однотипному його використанні норми рекреаційних навантажень можуть відрізнятися залежно від критерію їх визначення - технологічного (функціонального), психологічного або екологічного. Практичне застосування норм навантажень в подібних випадках утруднене.

Рекреаційне навантаження має 2 аспекти - кількісний і якісний.

Кількісний аспект.

1. Існуючі показники оцінюють *відвідуваність і одноразове рекреаційне навантаження*: кількість рекреантів в одиницю часу на одиниці площі, тривалість їх перебування на об'єкті рекреації. Одна і та ж кількість рекреантів за однаковий обліковий період, може надавати абсолютно різне за тривалістю рекреаційне навантаження.

2. *Норми навантажень* обов'язково повинні бути однозначними і не перевищувати допустимих об'ємів рекреаційного використання. Норми слід визначати шляхом їх співвідношення і знаходження оптимальної величини з погляду технологічних особливостей окремих видів рекреації, психофізіологічної комфортності відпочинку і стійкості ландшафтів до антропогенних навантажень.

3. *Допустимі об'єми рекреаційного використання території* обчислюються з урахуванням впливу нерекреаційних видів діяльності. В межах тих міських і приміських ландшафтів, де окрім рекреаційної діяльності представлені і інші види господарського використання, норми допустимих рекреаційних навантажень повинні бути пропорційно понижені. Такі норми будуть реальними, у відмінності від можливих, які визначаються з умовою виконання ландшафтом тільки рекреаційних функцій.

Якісний аспект. Одним з визначальних чинників нормування є *величина екологічного потенціалу* ЛК: його здібність до самоочищення, стійкість до тих або інших видів рекреаційних, а при поліфункціональному використанні - всьому комплексу антропогенних навантажень. У рекреаційних (урболандшафтних) комплексах можливо значно розширити межі нормальних і допустимих станів завдяки цілеспрямованому впорядкуванню території (створення доріжок і ігрових майданчиків, устаткування вогнищ, підсівши трав, посадка дерев і так далі). Тому доцільно виділяти сучасні і перспективні норми рекреаційних навантажень.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Розглянути Національні природні парки України: Азово-Сиваський, "Великий Луг", Вижницький, Галицький, Голосіївський, "Гомільшанські ліси", "Гуцульщина", Деснянсько-Старогутський, Ічнянський, Карпатський, Мезинський, "Подільські товтри", "Святі гори", "Синевир", "Сколівські Бескиди", Ужанський, Яворівський.
2. Навести приклади рекреаційного навантаження.
3. Основні особливості природно-заповідного фонду Донеччини

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

- Потенціал природних краєзнавчо-туристичних ресурсів країни.
- Класифікація природних рекреаційних ресурсів
- Класифікація об'єктів природно-заповідного фонду України
- Особливості природно-заповідного фонду Донеччини

3. Тести:

1. Природні краєзнавчо-туристичні ресурси — це

- а) природні та природно-антропогенні ландшафти, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності;
- б) природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності;

в) природні та природно-антропогенні ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу;

г) ландшафти, об'єкти та явища живої і неживої природи, які мають комфортні властивості для туристичної діяльності, які можна використати для її організації протягом певного часу.

2. Загальна площа природних рекреаційних ландшафтів України становить:

а) 5,4 млн га;

б) 9,4 млн га;

в) 4,4 млн га;

г) 4,9 млн га.

3. Найбільшими річками України є:

а) Дністер, Дунай, Південний Буг, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Оріль, Черемош, Прут, Стрий;

б) Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий;

в) Дністер, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий;

г) Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Західний Буг, Прип'ять, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий.

4. Середня висота Українських Карпат становить:

а) 1000 м;

б) 2061 м;

в) 1500 м;

г) 2000 м.

5. Природні рекреаційні ресурси – це

а) компоненти, які використовуються (актуальні) або можуть бути використані (потенційні) для організації рекреаційної діяльності;

б) компоненти, які використовуються (актуальні) або можуть бути використані (потенційні) для організації рекреаційної діяльності на постійній основі;

в) компоненти природи, які використовуються (актуальні) або можуть бути використані (потенційні) для організації рекреаційної діяльності протягом певного часу або на постійній основі;

г) компоненти, які використовуються (актуальні) або можуть бути використані (потенційні) для організації рекреаційної діяльності протягом певного часу.

6. Національний парк – це

а) територія, звичайно визначена у законі, що охороняється від більшості типів людської діяльності;

б) територія, звичайно визначена у законі, що охороняється від забруднення;

- в) територія, звичайно визначена у законі та у державній власності, що охороняється від забруднення;
- г) територія, звичайно визначена у законі та у державній власності, що охороняється від більшості типів людської діяльності та забруднення.

7. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення – це

- а) ландшафтні території, що створені з метою охорони їх та використання в естетичних, природоохоронних і оздоровчих цілях;
- б) найбільш визнані та цінні зразки паркового будівництва, що створені з метою охорони їх та використання в естетичних, виховних, наукових, природоохоронних і оздоровчих цілях;
- в) найбільш визнані та цінні зразки паркового будівництва, що створені з метою охорони від більшості типів людської діяльності;
- г) зразки паркового будівництва, що створені з метою охорони від більшості типів людської діяльності та використання в естетичних, природоохоронних і оздоровчих цілях.

8. Ботанічний сад – це

- а) науково-дослідницький та культурно-просвітницький заклад, призначений для вивчення рослинного світу, виведення та впровадження в народне господарство нових перспективних видів, форм і сортів рослин;
- б) культурно-просвітницький заклад, призначений для вивчення рослинного світу;
- в) науково-дослідницький заклад, призначений для вивчення рослинного світу, виведення нових перспективних видів рослин;
- г) науково-дослідницький та культурно-просвітницький заклад, призначений для вивчення рослинного світу.

9. Кількість ботанічних садів в Україні

- а) більше 25;
- б) більше 15;
- в) більше 30;
- г) більше 10.

10. Водні природні рекреаційні ресурси — це

- а) гідрологічні (річки, водосховища) і бальнеологічні (мінеральні й термальні води) ресурси;
- б) лімнологічні (річки, водосховища і ставки, канали і моря) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси;
- в) гідрологічні й лімнологічні (річки, водосховища і ставки, канали і моря) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси;
- г) гідрологічні й лімнологічні (річки, водосховища і ставки, канали і моря), бальнеологічні (мінеральні й термальні води) і бальнеогрязьові (запаси грязей) ресурси.

ТЕМА 3. ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ

«Архітектура - це музика у просторі, що застигла...»

Фрідріх Вільгельм Йозеф фон Шеллінг

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується питанням формування та використання в туристичних цілях історико-архітектурних ансамблів міст України на прикладі Києва, Львова, Кам'нець-Подільського, Донецька та інших міст України

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- ознайомитись з основними історико-архітектурними пам'ятками Києва;
- ознайомитись з основними історико-архітектурними пам'ятками Львова;
- ознайомитись з основними історико-архітектурними пам'ятками Кам'нець-Подільського;
- ознайомитись з основними історико-архітектурними пам'ятками Донецька ;
- ознайомитись з основними історико-архітектурними пам'ятками інших міст України.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Історико-архітектурний ансамбль Києва.

Історично перший град Кия розташувався на Замковій горі. Дещо пізніше оборонні укріплення були зведені на невеликій ділянці Старокиївської гори площею в 2 га. Саме з цієї фортеці поступово виріс Київ. Давній Київ був не лише фортецею, а й політико-адміністративним та релігійним центром полянських племен.

У X ст.. головною спорудою міста була *церква Успіння Богородиці (989-996)*, на будівництво і утримання якої князь виділяв десятю частину прибутку, одержуваного, ним зі своїх земель. Звідси назва церкви — *Десятинна*.

Домінантна споруда міста - Свята Софія була резиденцією київських митрополитів. Упродовж століть *Софійський собор* залишався громадським і культурним центром Києва, де відбувалися всякого роду урочисті церемонії, посвячення на великокнязівський престол, збори для розгляду державних справ.

У 1060-і рр. в південно-східній частині Верхнього міста почалося спорудження архітектурного ансамблю *Димитрівського (пізніше — Михайлівського Золотоверхого) монастиря*.

Найбільшу територію (близько 200 га) займала торговельно-ремісничча частина стародавнього Києва – *Поділ (Нижнє місто)*. На Подолі було багато храмів, серед яких – церква Богородиці Пирогоші.

Перша згадка про *Печерський монастир* у «Повісті временних літ» відноситься до 1051 р. З XII ст. він став іменуватися лаврою (від грецького слова, що буквально означає: вулиця, забудований міський квартал).

Унікальною на фоні архітектури Києва X-XIII ст. виглядає цегельна споруда, виявлена в районі вул. Володимирської, №3 і досліджена в 1975-1976 рр. Вона являє собою кругле у плані приміщення — ротонду — діаметром понад 20 м, що вважалася свого роду *місцем боярського зібрання*.

В XVIII ст. в місті поживавилось цивільне будівництво. Численні архітектурні пам'ятки цього періоду і сьогодні прикрашають Київ. Зберігся навчальний корпус *Києво-Могилянської академії* на Контрактовій площі. .

Серед пам'яток архітектури XVIII ст., що збереглися до наших днів - *Андріївська церква*, зведена в 1747-1753 рр. І. Мічуріним за проектом Б.Ф. Растреллі.

У середині XVIII ст. в Києві розгортається будівництво палацово-паркових комплексів. Серед них — *Кловський палац*, споруджений П. Неєловим і С. Ковніром (1756).

В цей самий період І. Мічуріним і П. Неєловим побудований *Царський (государів) палац*, що являв собою копію підмосковного палацу, спорудженого за проектом Б.Ф. Растреллі.

На початку XIX ст. забудова Києва здійснювалася за планом А. Меленського, який у 1799 р. був призначений міським архітектором і перебував на цій посаді протягом 30 років. Він — автор приміщення першого міського театру на Європейській площі, церкви-ротонди на Аскольдовій могилі, за його проектом на Поштової площі на місці старого дерев'яного храму було зведено церкву Різдва Христового, в якій у 1861 році стояла домовина Т. Шевченка перед її відправленням до Канева.

В місті збереглись будинки початку XIX ст., які мають архітектурну цінність. Це, зокрема, *особняки С. Стрельбицького* (Покровська, 5) і *Н. Сухоти* (Покровська, 8) на Подолі.

З кінця XVIII ст. почав забудовуватися *Хрещатик*. Частина Хрещатого яру між майданом Незалежності і Європейською площею в давнину називалась Перевісищем і була місцем княжих полювань. Після XIII ст. її стали іменувати Євсейковою долиною. Решта яру називалась Пісками. Перший будинок зведено 1797 р. В 1807 р. на Хрещатику було вже 13 будівель, у тому числі перший київський театр і поштова контора.

Частина нинішнього *майдану Незалежності* була відома під назвою Козиного болота і у 1830-і рр. нагадувала «винокурну слобідку». Неподалік від стародавніх Лядських (Печерських) воріт був ставок, на якому споруджено

греблю. Тут працював водяний млин. У 40-і роки на цій території функціонував Хрещатицький базар (Торг, Товкучка).

Володимирський собор закладений з нагоди 900-річчя хрещення Русі, він будувався протягом 34 років (1862-1896).

В XIX ст. в Києві було зведено перші пам'ятники-монументи. 28 вересня 1853 р. відкрито **пам'ятник князю Володимиру** роботи відомого скульптора П. Клодта, автора багатьох скульптур у Петербурзі.

В 1888 р. на Софійській площі відкрито **пам'ятник Б. Хмельницькому**. Його п'єдестал виконаний із граніту, що залишився після спорудження ланцюгового мосту.

Жителям і гостям міста пропонували свої послуги також 7 кондитерських, 2 кав'ярні, 16 трактирів, 1 ресторан, 24 харчевні, 21 ковбасна, 29 винних льохів. Щорічно місто відвідували майже 80 тис. приїжджих, з них 50 тис. — прочани. Бідним прочанам дозволялось ночувати у церковних дворах. На той час у місті було 105 православних церков і 10 монастирів (8 чоловічих і 2 жіночих).

У другій половині XIX ст. збільшилось число фешенебельних готелів. З'явилися «Бель-Вю», «Гранд-Отель», «Отель де Франс» на Хрещатику; «Метрополь», «Франсуа» на вул. Володимирській. У двоповерховому будинку по вул. Володимирській, 21 (на розі Софійської вулиці) містився готель «Древняя Русь» з однойменним ресторанчиком, що користувався популярністю. На протилежному боці на розі вулиці, у триповерховому будинку за номером 23 містився готель «Женева».

Наприкінці XIX ст. Київ за розміром міської території (59 кв. верст) був на третьому місці після Петербурга (90) і Москви (63), а за чисельністю населення (248 тисяч) — на п'ятому після Петербурга, Москви, Одеси і Риги.

В 1911 р. встановлено **пам'ятник княгині Ользі** (відновлений у 1996 р.).

В 1936 р. був споруджений **стадіон «Динамо»**, а в наступному році розпочалось будівництво республіканського стадіону.

У Києві діє 35 державних музеїв, що мають 21 філій і володіють фондами, які перевищують 900 тис. одиниць зберігання. Найвідоміші серед них — Національний **Києво-Печерський історико-культурний заповідник** (заснований 1926 р.), **Національний заповідник «Софія Київська»** (заснований 1934 р.) з філіями — **музеями «Золоті ворота», «Кирилівська церква», «Андріївська церква»**.

Історико-архітектурний ансамбль Львова

Львів був заснований російським князем Данилом Галицьким у 1256 р. У 2011 році м. Львів святкуватиме 755 років. Назва міста в різні часи звучала по-різному: Львів, Леополіс, Леонтополіс, Левенбург, Лвув. Але корінь у всіх назвах завжди був однаковий — «лев», що символізує короля звірів. Місто було так назване князем Галицьким на честь його сина. Лев також зображений на гербі міста. Місто розташоване на ріці Полтві, на відстані близько 80 км від границі з Польщею. Розмаїтість і суміш різних стилів всіх епох, починаючи з 13-го століття, знаходять висвітлення в будівлях Львова. У його архітектурі

з'єдналися готика і бароко, ренесанс і романський стиль, рококо і ампір, сучасна еклектика й конструктивізм.

У 1998 році історичний центр міста внесений у список світових пам'яток архітектури всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

До них відносяться пам'ятки епохи Ренесансу:

1. Найдревніший храм, що зберігся у Львові ще з 13 століття (перше літописне згадування датується 1292 роком) - **церква св. Миколая**
2. **Вірменський Кафедральний Собор Успіня Богородиці**, у зовнішньому вигляді й внутрішньому декорі якого використані вірменські мотиви (14 в.)
3. **Латинський Кафедральний Собор св. Марії** - головний католицький храм
4. **Каплиця Кампіанів** Побудована у північній стіні Латинського кафедрального собору у 1619 році як родова усипальниця Кампіанів на кошти Мартіна Кампіана, бургомистра Львова, доктора медицини, багатого неогоціанта. Мартін і його батько Павло Кампіан (колишній кріпак, що домогся багатства й положення львівського патриція) зображені на погруддях в інтер'єрі
5. **Каплиця Боїмів** Родинний склеп купецької родини Боїмів було побудовано в 1609-1615 роках у стилі пізнього ренесансу архітектором Бемером і скульпторами Шольцом і Фистером. Фасадна стіна прикрашена філігранним різьбленням по каменю, що нагадує іконостас.
6. **Порохова Вежа** – ансамбль Успенської церкви. Порохова вежа 1554-1556 років – єдина, збережена до сьогодні пам'ятка фортифікаційного будівництва у Львові. Її збудували з каміння старого Міського арсеналу. Це була найпотужніша вежа, бо з цього боку під мурами міста часто з'являлися загарбники зі Сходу. Вежа стоїть на оборонних земляних валах, які залишилися із давніх часів, а двісті років тому на них облаштували парк, який назвали Губернаторськими валами, бо неподалік розмістилася резиденція австрійського намісника Галичини. Порохова вежа слугувала не лише для оборони міста. Львів був торговельним центром, тому у нетривалі мирні часи за відсутності ворожої загрози вежу використовували як склад зерна. Від кінця 50-х років минулого століття у вежі розмістили будинок архітектора. Тут часто відбуваються культурно-мистецькі події. Хоча вежа ззовні виглядає досить об'ємною, проте приміщення всередині досить маленькі: адже товщина стін сягає майже трьох метрів. Вхід до вежі охороняють два леви з білого мармуру XIX століття, які серед сімох тисяч кам'яних левів у Львові відзначаються найбільшою мистецькою вартістю.
7. Стиль бароко знаходить своє відбиття в **Домініканському костьолі**. Костьол виконаний у камені, у плані являє собою витягнутий хрест із овальною центральною частиною, дві радіально розташовані каплиці, прямокутний вівтар та притвор. Вінчає костьол величезний еліптичний купол, що підтримують вісім пар потужних здвоєних колон.

До видатних пам'яток стилю рококо можна віднести: Греко-католицький кафедральний собор св. Юра. Головний грекокатолицький собор Львова, головна святиня Української грекокатолицької церкви. На його території довгий час перебувала резиденція митрополитів. Православна дерев'яна церква й оборонний монастир були побудовані при князі Леві Даніловичі близько 1280 р. Після знищення обох споруджень польським королем Казимиром III (1340) на цьому місці був зведений в 1363—1437 новий православний храм, кам'яна трехапсидна церква- у візантійському стилі.

Найдавніша частина Львова — княже місто — включає замкову гору і посад. На його території зберігся **костьол Марії Сніжної**, споруджений у XIV ст. німецькою громадою. У середині XIII ст. на головній торговельній площі (сучасна назва – площа Старий Ринок) зведено **костьол Іоана Хрестителя**.

Площа Ринок забудовувалась за зразком середньовічних західноєвропейських міст і виникла як центр, коло якого зосереджувалось торговельне і громадське життя. **Палац Любомирських** (будинок №10) на рубежі XVIII— XIX ст. був резиденцією галицьких намісників. З 1979 р. тут містяться фонди Львівського музею етнографії та художніх промислів. **Будинок ратуші** у стилі класицизму споруджений у XIX ст. на місці ратуші XVI ст.

Неподалік від площі Ринок, на вулиці Руській, розташований ансамбль, який включає **церкву Успенія Богородиці, каплицю Трьох святих і вежу Корнякта**.

Костьол єзуїтів (1610-1630) — є однією з найбільших культових споруд міста, поруч з якого розташований триповерховий будинок колишньої єзуїтської колегії (заснована в 1638 р.). В 1661 р. їй було надано статус академії, при якій відкрито чотири факультети: богословський, медичний, філософський, юридичний. За своїм значенням вона стала другим вищим навчальним закладом в Україні після Києво-Могилянської академії.

Середньовічне місто було оточене двома рядами мурів, валом і ровом. Від його оборонних споруд залишилися фрагменти зовнішнього муру і **Королівський арсенал**. У Міському арсеналі (XV—XVI ст.), що був споруджений на кошти міщан, діє музей, де експонується колекція холодної і вогнепальної зброї із 32 країн світу (з 1981 р.).

В кінці XIX ст. у **Львівській політехніці** створено архітектурний факультет, що позначилось на розвитку галицької архітектури.

Театр опери і балету (1897-1900) має пишно декорований фасад із численними скульптурами.

Серед історичних пам'яток міста — **Личаківське кладовище**, яке існувало вже у XVI ст. Багато надгробних пам'ятників має значну мистецьку цінність. Тут поховані видатні львів'яни: Іван Франко, Соломія Крушельницька, М. Шашкевич та ін.

У Львові багато зелених насаджень. До найкращих міських парків належить **Високий замок**, створений у XIX ст. навколо залишків княжого замку. За горою Лева розкинувся історико-ландшафтний парк «**Знесіння**», на території якого розташований музей народної архітектури і побуту. Перший експонат — дерев'яну церкву — привезли сюди в 1930 р.

Історико-архітектурний ансамбль Кам'янець-Подільського

Місто-музей – Кам'янець-Подільський, що включає понад 100 пам'яток, виникло на рубежі ХТ—ХІІ ст. На початку 1370-х рр. воно було центром Поділля у складі Литовської держави під владою князів Коріятовичп. З 1374 р. місто володіло магдебурзьким правом, що приваблювало сюди чисельних переселенців із руських, польських вірменських земель. У ХІV ст. в місті існували 3 окремі общини - руська, вірменська, польська, кожна з яких користувалася правом самоврядування. Після приєднання до Російської імперії Бессарабії в 1812 р. кордон із Туреччиною відсунув далеко на південь, Кам'янецька фортеця втратила своє оборонне значення і стала використовуватись як в'язниця. До найцікавіших екскурсійних об'єктів Кам'янець-Подільського належать міські укріплення, які включають старий і новий замки, замковий міст, міську браму і Вірменський бастион.

Старий замок розташований на видовженому скелястому мисі. Перші муровані укріплення, що виникли на цьому місці датуються ІІ—ІІІ ст. і пов'язуються з періодом Траянових війн, зокрема, з римською окупацією Дакії. Збереглися — **Мала Південна і Денна башти** оборонного муру ХІІ—ХІІІ ст. В ХІV — в середині ХV ст. були зведені **башти Чорна, Ляницкоронська, дві Комендантські, «Рожанка», Водяна, Мана Західна, Ласька, Тенчинська, «Ковпак», Папська**. В середині ХVІ ст. до них додалися Нова Східна і Нова Західна башти, східний замковий мур із брамою і підземною галереєю та ін. споруди.

На початку ХVІІ ст. з західної сторони фортеці на відстані 23 м від Старого замку споруджені нові укріплення, що здобули назву **Нового замку** (зберігся лише частково).

Старий замок з'єднується з островом Старого міста **Замковим мостом**, який у 1672 р. був сильно пошкоджений під час турецького штурму. У 1685-1686 р. турки, які заволоділи фортецею, здійснили його кардинальну реконструкцію, чим пояснюється назва мосту — Турецький. На Цьому мосту був страчений турками Юрій Хмельницький.

У прибережній смузі каньйону р. Смотрич розташовані оборонно-гідротехнічні системи **Нижньої Польської і Руської брам**, які дозволяли перекрити підступи до міських воріт у результаті затоплення каньйону водою.

Комплекс Верхньої Польської брами складається з башти **Стефана Баторія, оборонних мурів і Турецького бастиону**.

Серед пам'яток Кам'янець-Подільського — **башта-дзвіниця Вірменської миколаївської церкви**, спорудженої в кінці ХV — на початку ХVІ ст. Еклектичним поєднанням елементів готики, бароко значається будівля, в якій з кінця ХІV ст. до 1658 р. містився русько-польський, а в ХVІІ ст. — польський магістрат.

Комплекс кафедрального собору включає костюл **Святих Петра і Павла** (ХV ст.), **дзвіницю** (ХVІ ст.) і **Тріумфальну арку**. В період турецького панування (1672-1699) над однією з каплиць Петропавлівського собору споруджено **мінарет**, що свідчить про перетворення костюлу на мечеть. У 1765 р. мінарет був увінчаний виготовленою у Гданську чавунною статуєю

Мадонни. В середині ХІХ ст. інтер'єр доповнили вітражі з богемського скла; було встановлено новий орган роботи віденських майстрів. Триумфальну арку споруджено 1781 р. на честь приїзду до міста польського короля Станіслава Августа.

Історико-архітектурний ансамбль Донецька

У Донецьку розташовано двадцять два пам'ятники архітектури місцевого значення, близько двохсот пам'ятників культури і історії, меморіальних місць.

Роль головної містобудівної осі суспільного центру міста Донецька виконує *вулиця Артема*. Найважливішим ансамблем є *площа Леніна* – головна адміністративно-суспільна площа міста. Формують площу *музично-драматичний театр імені Артема*, будівля тресту «Донбассенергострой», будівля колишнього *Міністерства вугільної промисловості* та інші. На площі ім. Леніна розташований *фонтан*, побудований в 1956 році. Це улюблене місце відпочинку городян і особливо дітей.

Донецький музично-драматичний театр ім. Артема побудований в 1961 році за проектом архітектора Е. Чечика (м. Москва). Він знаходиться на вулиці Артема і головний фасад з восьмиколонним портиком ордена Корінфа обернений у бік площі ім. Леніна. Театр має партерний зал для глядачів з двома ярусами на 942 місця. Фойє і зал декоровані ліпними деталями. Будівля є пам'ятником архітектури місцевого значення.

Від головної площі починається *проспект Ілліча* – головна магістраль, що сполучає Донецьк з Макіївкою. Проспект Ілліча поклав початок архітектурному розвитку центру міста в східному напрямі.

Архітектурний комплекс моста через річку Кальміус є автомобільно-пішохідним 9-ти пролітний міст завдовжки 200 метрів. Побудований в 1954 році за проектом інженера Ст. Попова. Прольоти захищені декоративними чавунними поручнями з 18 ліхтарними стовпами. Два мостових засади мають гранітні пилони. На пилоних з чотирьох сторін встановлені фігурні ліхтарі, а на постаментах виконані чавунні барельєфи на тему звільнення і відновлення Донбасу. Автори – скульптори І. Перігудов, А. Постон, Л. Райзман і Н. Мухтарева. Міст є пам'ятником архітектури місцевого значення.

Інший архітектурний ансамбль уздовж вулиці Артема – Театральна площа. Тут знаходяться *Державний академічний театр опери і балету ім. Соловьяненко*, *кінотеатр ім. Т.Г. Шевченко*, *інститут «Донгипрошахт»*, магазини і кафе.

Третій композиційний вузол вулиці Артема – *площа Радянська*. У її архітектурному ансамблі домінує *будівля міськради, перед якою створений широкий партер з фонтаном*. Навпроти розташований торговий центр «*Білий лебідь*», а з південного і північного боку – висотні будівлі установ.

Четвертий крупний об'ємно-просторовий вузол знаходиться на перетині вулиці Артема і проспекту Тітова. Тут створений обширний багатофункціональний комплекс, що складається із стадіону, тенісних кортів, *Палацу спорту, готелі «Шахтар», Палацу молоді «Юність»*, групи житлових висотних будинків і торгових будівель.

У формуванні силуету міста велике значення мають архітектурні композиції в районі вулиці Артема, на перетині бульварів Пушкіна і Шевченка, на площах Радянською і Шахтарською, а також житлові мікрорайони Шахтобудівник, Східний, Квітковий, Магістральний, Широкий, Південний, Сонячний та інші.

Культура і мистецтво. Створена широка мережа установ культури.

На території міста розташовані три театри, що постійно діють, обласна філармонія, цирк, 20 кінотеатрів, 53 палаци культури і клуби, 140 музеїв і музейних кімнат, зокрема обласний краєзнавчий і обласний художній музеї, близько 450 бібліотек (включаючи шкільні бібліотеки), планетарію. Цілорічно функціонує Центральний парк культури і відпочинку ім. Щербакова і його філії – парк ім. Ленінського комсомолу і парк ім. Горького.

Донецький Державний академічний театр опери і балету – одна з культурних найбільших установ міста і області – має цікаву історію свого створення.

У 1961 році в Донецьку був відкритий *планетарій*, у виставковому залі якого представлені макети першого штучного супутника Землі, космічного апарату «Місяць-3», глобуси Місяця і Марса. У Зоряному залі встановлений апарат «Планетарій», за допомогою якого можна спостерігати зоряне небо.

Напередодні ювілейних торжеств, присвячених 100-літтю міста, 26 серпня 1969 року в Донецьку відкритий *цирк «Космос»*, розрахований на 2200 зорових місць.

Центром бібліотечної справи не тільки в нашому місті, але і у всьому Донбасі, є Обласна бібліотека імені Н.К Крупської, створена в 1926 році.

Пам'ятник Джону Джеймсу Юзу – засновникові Юзовки (Ворошиловський р-н, вул. Артема, у учбового корпусу технічного університету). Скульптура Д.Д. Юза – англійського підприємця, що заснував в 1872 р. Юзовський металургійний завод і могутній поштовх, що дав, промислового розвитку селища Юзовки і Донецького краю в цілому. Автори: скульптор – А.М. Швидких. Встановлений в 2001 році.

Пам'ятник розташований біля учбового корпусу технічного університету, що може символізувати професію Джона Юза – інженера англійського заводу, що надалі став підприємцем, утримувачем контрольного пакету акції Новоросійського акціонерного товариства, творцем Юзовського металургійного заводу, – одного з найбільших заводів півдня Росії, що був фактично до кінця 19 століття єдиним крупним підприємством на території області. За задумом творця пам'ятника, установка пам'ятника на низькому постаменті, фактично в людське зростання, повинна була символізувати людські якості цього діяча.

Бронзовий дзвін на шабліні – дар жителів Бохума на честь 10-ліття партнерських зв'язків між Бохумом і Донецьком. Пам'ятник знаходиться по вулиці Артема, напроти АТ «Торговий центр «Білий лебідь».

Копія знаменитої Цар-гармати. На гранітному постаменті (0,5 м) встановлена гармата. Поряд, з лівого боку у формі піраміди лежать 4 ядра для

неї. Пам'ятник споруджений перед будівлею міськвиконкому м. Донецька по вулиці Артема напроти АТ Торговий центр «Білий Лебідь»

Донецький обласний краєзнавчий музей, один з найбільших краєзнавчих музеїв в Україні, був заснований в 1924р. Фондові збори музею є справжньою скарбницею, де зберігається більше 120 тисяч музейних предметів.

Пам'ятний знак «Пальму Мерцалова» – у будівлі обласного краєзнавчого музею. Вона є копією знаменитої «Пальми Мерцалова», удостоєної вищої нагороди «Гран-прі» на Усесвітній виставці в Парижі в 1900 р. Виготовлена в 1998 р. ковалем Сергієм Каспруком, встановлена в 1999 р. Один з символів краю, вона увійшла складовою частиною в герб Донецької області.

Каплиця св. Великомучениці Варвари. У проспекту Панфілова підноситься невелика каплиця, зведена в ім'я Св. Великомучениці Варвари – покровительки гірників і на згадку про тих, кому вже не призначено повернутися із забою. Щорічно близько ста дончан гине, а деякі залишають своє здоров'я під землею.

РСК «Олімпійський». У літню пору привітно запрошує спортивний комплекс «Олімпійський», який є самим містким стадіоном міста.

Перед РСК «Олімпійський» на високому постаменті стоїть бронзова фігура атлета, підготовлюваного до стрибка з жердиною. Цей монумент встановлений на честь **Сергія Назаровича Бубки**. Дончанін Сергій Бубка – дев'ятикратний чемпіон світу по стрибках з жердиною, переможець XXIV Олімпійських ігор в Сеулі, перший спортсмен, що подолав шестиметровий рубіж.

Візитною карткою Донецька стала **Шахтарська площа**. До неї примикають вулиця Університетська і Київський проспект. Вона названа на честь радянських шахтарів – найчисленнішої армії трудящих міста. В центрі площі підноситься **монумент «Слава шахтарській праці»**. Пам'ятник споруджений в 1967 році. Гірник, що несе людям вугілля.

Історико-архітектурні ансамблі міст України

Чернігів. У VII—VIII ст.ст. на території сучасного міста існувало декілька слов'янських поселень. З часом вони злилися, утворивши Чернігів, що вперше згадується в літописних джерелах в 907 р. Пам'ятниками ранньої історії міста є стародавні кургани, що стоять до цього часу на Болдіних горах і в інших районах міста. Серед них особливе місце займає **курган «Чорна могила»** (X ст.), в якому згідно легенді похований засновник міста князь Чорний. На території Детінця (Валу) побудовано один з найдавніших храмів Київської Русі — **Спасопретображенський собор**, а також **Єлець** (1027—1076 рр.) і **Троїцько-Ільїнський** (1069 р.) монастирі. Найцікавішими пам'ятниками архітектури цивільного призначення є **будинки полкової канцелярії** (XVII ст., будинок Я. Лізогуба) і **Малоруського колегіуму** (1700 р.), що є частиною раніше існуючого монастиря Борісоглібського. Серед культових споруд виділяються

Єкатерининська церква (1715 р.), *дзвіниця і келії* (XVII ст.) *монастиря Єльця*.

Одеса – одне з найколеритніших міст країни. Одеса сама по собі - визначна пам'ятка, але обов'язково варто відвідати знамениті *Привіз і Дерібасовську, Одеський Театр опери і балету* (другий по красі в Європі) і *Потьомкінські сходи* (найбільші в країні), *монументи "Поясу Слави" на рубежах оборони Одеси, госпіталь, Приморський бульвар і Напівкруглу площу* (1826-1829р.) з *пам'ятником Ришельє, Палаці Воронцова, Нарішкіної і Потоцького, Успенський монастир* (1824 р.) і *Духовну семінарію, Стару біржу, Одеський Морський Порт* (найбільший на Чорному морі) і так далі. Не менший інтерес викликають чарівні вулиці *Пушкінська, Рішельєвська, Ланжероновська*, знаменита *Молдавія*, унікальний комплекс підземних вироблень ("одеське метро"), *руїни турецької фортеці в парку Тараса Шевченка, церква Св. Марії Магдалини*, а також першокласні музеї – *Археологічний* (багатюща колекція єгипетських, скіфських і античних старовин), *Історико-краєзнавчий*, меморіальний для літератури *музей О. С. Пушкіна* та інші.

Харків. Центральною вулицею міста вважається *Сумська*, що сполучає дві головні площі міста. Вулиця бере свій початок на пл. Конституції, прикрашеною баштою міськвиконкому, а також цілою серією дореволюційних будівель. В місті знаходиться *Харківський театр опери і балету*, напроти якого розташовується одна з "візитних карток" міста, – *Дзеркальний струмінь*.

Тут же на Сумській височіє *кращий в світі пам'ятник українському національному поетові Тарасу Шевченку*. Він знаходиться в однойменному парку, прогулявшись по алеях якого, можна зайти на *Каскад* – ще одну архітектурну визначну пам'ятку Харкова.

Другою ж головною площею є колишня площа Держинського, нині *Свободи*, вона значно більше Червоної площі в Москві і є третьою по величині в світі. Тут проходять основні міські заходи - паради, концерти, і, звичайно ж, дні пива.

Незабутнє враження залишають собори Харкова. Старою спорудою, що збереглася до наших днів, є *Покровський собор*, побудований в 1689 році, прекрасний пам'ятник української архітектури того часу.

Однією з найвищих будівель в Харкові до цього часу є *дзвіниця Успенського собору*, споруджена в середині минулого століття, на честь перемоги Російської Армії над Наполеоном, її висота складає майже 90 метрів. Унікальні по своїй красі і собор, і католицький костюл Благовіщенський.

Полтава — старовинний, насичений історичними і культурними пам'ятниками, місто. За останніми археологічними дослідженнями, вік Полтави був визначений у 1100 років.

В центрі полтавського парку – *Корпусний сад* круглої форми діаметром майже 350 м – на честь 100-ліття перемоги над шведами в Полтавській битві,

був споруджений монумент Слави. Монумент був зведений в 1805-1811 роках ХІХ століття. Монумент є чавунною колоною тосканського ордера. Колона стоїть на ступінчастому цегляному постаменті, в основу якого вмонтовано 18 гармат-трофеїв Полтавської битви 1709 р. Колону вінчає півсфера, на ній — позолочений орел з блискавками в кігтях і лавровим вінком в дзьобі.

Від Корпусного саду на вул. Жовтневій, 39 знаходиться незвичайна будівля з двома жарптахами з жіночими головами біля входу. Колись в цій красивій будівлі був *Земельний банк*, а зараз — обласне управління КДБ (нині СБУ). На вул. Леніна визиває увагу *театр ім. Гоголя*, а також красива будівля Губернського земства з гербами міст повітів на фасаді, тепер тут знаходиться *Краєзнавчий музей*, на двох поверхах якого представлена повна історія Полтавського краю. По обидві сторони вулиці знаходяться декілька скверів з фонтанами і пам'ятниками, а також Петровський парк, де можна відпочити від вуличного шуму.

На Соборній площі знаходиться цілий комплекс визначних пам'яток, відомий як *Іванова гора*. Соборну площу з 2005 року прикрашає відновлений *Успенський собор*. Прямо за ним — *садиба-музей українського письменника Івана Котляревського*, де була створена знаменита «Енеїда». У комплекс садиби входять: комора, сарай, колодязь-журавель, будинок письменника — типове українське приміщення зі світлицею, кухнею, спальнею і вітальнею. У кабінеті збереглися автентичні балки, на яких кирилицею висічено: «Створився будинок цей в ім'я Отця і Сина і Святого Духу. Амінь. Роки 1705 місяця Серпня 1». Тут же, на Івановій горі, обожнений туристами *пам'ятник полтавській галушці і біла ротонда*. На ротонді накреслені слова Котляревського. Звідти відкривається прекрасний вид на нижнє місто, річку Ворсклу і *Хрестовоздвиженський монастир* (XVII-XIX ст.ст.) на сусідньому пагорбі, який заснували на честь розгрому польських військ українськими, а розквіт його почався після перемоги російських над шведськими. Монастир не раз руйнували і спустошували. Він був центром культури і освіти на Лівобережжі, довгий час мав статус чоловічого, але в кінцевому варіанті став жіночим.

На території *Національного заповідника «Поле Полтавської битви»* знаходиться *Музей історії Полтавської битви*. У дев'яти експозиційних залах представлені безцінні історичні реліквії: холодна і вогнепальна зброя, медалі, монети, живописні полотна, портрети, ікони, гравюри, бойові прапори, обмундирування, старовинні книги, карти, грамоти і інші історичні документи I половин XVIII століття. На території Поля полтавської битви в квітні 1962 року був закладений Полтавський дендрологічний парк.

Запоріжжя починається з *Днепрогеса*. Саме ленінський план ГОЕЛРО дав початок славі Запоріжжя. Тоді в 1920 році, увага всього світу була прикута до нього. Відкриття Днепрогеса відбулося 1 травня 1932 року. З цієї миті Дніпро стало на службу людям. І весь світ побачив монументальну споруду. Загальна довжина якого склала 760 метрів, висота - 60, бетонну дугу дамби розщеплюють 49 таких же могутніх засад-биків, радіус вигину - 600 метрів.

Ще одна історико-архітектурна пам'ятка – **Острів Хортиця**, який з містом сполучають три мости. Хортиця – не просто найбільший острів на Дніпрі (його довжина - 12 км., а ширина - 2,5 км.). Також Хортиця стала колискою запорізького козацтва, що прославилося своєю боротьбою за звільнення України і возз'єднання її з братською Росією. Запорожці успішно використовували природні особливості острова для захисту від наскоків чужоземців. Надалі острів ще довго служив опорним пунктом сумісної боротьби запорожців і російських військ проти татарських і турецьких орд.

Чернівці. Чудова архітектура австрійських архітекторів і художників, які прикрасили місто в XVII - XVIII ст., робить його неповторним і самобутнім, і до цих пір привертає сюди численних туристів. Найбільш яскравими зразками чернівецьких архітектурних стилів є будівлі обласного **музично драматичного театру ім. О. Кобилянської** (1905), **Національного університету** (колишня резиденція Буковинських митрополитів, 1882), **обласного художнього музею** (колишня Буковинська ощадкаса, 1900), обласної державної адміністрації (колишній Палац юстиції, 1906), **міського Палацу культури** (колишній єврейський національний будинок, 1908), житлового будинку, на вул. О. Кобилянської, 53 (колишній німецький національний будинок), залізничного вокзалу (1908) і багато інших. Туристичний потенціал Чернівців зумовлений в першу чергу наявністю великої кількості визначних пам'яток різних історичних епох і етнічних культур, багатою палітрою культурних звичаїв і традицій, вигідним геополітичним і географічним положенням.

АР Крим.

м. Сімферополь – столиця Автономної Республіки Крим. Місто, розташоване в центральній частині Кримського півострова на річці Салгир. Тут виникло татарське поселення і фортеця Керменчик (маленька фортеця). Серед видатних пам'яток міста **парк "Салгирка"**, побудований в садби в 1826 р. будинок є пам'ятником архітектури; **театри – Український музичний, Кримськотатарський музично-драматичний, Ляльковий і філармонія; Кримський краєзнавчий і художній музеї.**

м. Алушка. Один з кращих палаців і парків України, розташований в місті – **Палац Воронцова і парк**, 1830-1846 рр. До комплексу входять: Головний корпус, Шувалівський корпус, паркові споруди, фонтан сліз та ін. У залах палацу експонуються твори відомих майстрів живопису, прикладного мистецтва, рідкісні книги, ноти.

На місці сучасного **Бахчисараю** збереглися наступні пам'ятники: **Ханський палац**, найпопулярніший пам'ятник архітектури, в приміщенні палацу знаходиться історико-археологічний музей Бахчисараю. **Успенський печерний монастир. Мечеть Тохталі-джамі**, 1707 р. - шістнадцятигранний мінарет. **Фортеця "Чуфут-кале"** печерне місто, споруджене в горах за 3,5 км. від Бахчисараю, над скелястими обривами; збереглася гробниця, східна стіна фортеці, караїмські кенаси і печерне місто.

Разом з довколишніми селищами і містами найбільший всесвітньо відомий курорт Криму – **Ялта**. Найцікавіші об'єкти туризму: *Ластівчине гніздо.*, 1911-12 гг.; *Вірменська церква*, 909-17 гг.; *Палац*, 1831-36 рр. (тепер санаторій матери і дитини «*Ясна поляна*»); *Комплекс будівель палацу, розташований в Лівадії на схилі гори Могабі.*

Судакська фортеця – це головна визначна пам'ятка міста. Фортеця побудована з мармуровидного верхнеюрського вапняку на конусоподібній горі, що круто обривається до моря і полого спускається на північ, де її опоясував рів з водою.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Історико-архітектурний ансамбль м. Ялта
2. Характеристика м. Одеса з туристичної точки зору
3. Історико-архітектурний ансамбль м. Керчь

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

1. Історико-архітектурний ансамбль Києва
2. Історико-архітектурний ансамбль Львова
3. Історико-архітектурний ансамбль Кам'нець-Подільського
4. Історико-архітектурний ансамбль Донецька

3. Тести:

1. Головна споруда міста Володимира, на будівництво і утримання якої князь виділяв десяту частину прибутку, одержуваного, ним зі своїх земель була

- а) Софійський собор;
- б) Василівська церква;
- в) Києво-Печерська Лавра;
- г) церква Успіння Богородиці.

2. В XI ст. основною одиницею грошового обміну Києва стала гривня — срібний зливоч вагою близько

- а) 150 г;
- б) 160 г;
- в) 260 г;
- г) 116 г.

3. Домінантна споруда міста Ярослава, що була резиденцією київських митрополитів

- а) Києво-Печерська Лавра;
- б) церква Успіння Богородиці;
- в) Володимирський собор;
- г) Софіївський собор.

4. В якому році встановлено пам'ятник княгині Ользі?

- а) 1901 р.;
- б) 1911 р.;
- в) 1914 р.;
- г) 1921 р.

5. Ким і коли було засновано м. Львів?

- а) Карлом XII у 1206 р.;
- б) Ярославом Мудрим у 1156 р.;
- в) Данилом Галицьким у 1256 р.;
- г) Левом Галицьким у 1356 р.

6. Найстаріший з існуючих львівських костелів, збудований у 1260 р. – це костел

- а) Св. Андрея Апостола;
- б) Св. Михаїла Архангела;
- в) Св. Іоанна Хрестителя;
- г) Св. Войцеха.

7. Місто-музей – Кам'янець-Подільський, що включає понад 100 пам'яток, виникло на рубежі

- а) X - XI ст.;
- б) XI - XII ст.;
- в) XII - XIII ст.;
- г) XIII - XIV ст..

8. Протягом скількох років Кам'янець, як і все західне Поділля, перебував під турецькою владою?

- а) 10 років;
- б) 17 років;
- в) 25 років;
- г) 27 років.

9. Рік заснування м. Чернігів

- а) 907 р.;
- б) 1107 р.;
- в) 1507 р.;
- г) 1807 р.

10. Рік заснування Донецького обласного краєзнавчого музею, одного з найбільших краєзнавчих музеїв в Україні

- а) 1914 р.;
- б) 1924 р.;
- в) 1950 р.;
- г) 1961 р.

ТЕМА 4. КЛІМАТОУТВОРЮЮЧІ РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ

Клімат впливає на людину, але й людина впливає на клімат, перетворюючи його, і вплив клімату відразу ж нерозривно з'єднується зі своєрідною внутрішньою протидією даної живої істоти.

Гердер

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується визначенню сутності медичного туризму. Визначає основні типи медичних послуг, розкриває основні напрямки медичного туризму в Україні, а також зарубіжні центри медичного туризму. Надається характеристика основних кліматичних комплексів. Розглядаються основні види клімату та його вплив на можливості кліматотерапії. Надається характеристика її основних складових: таласотерапії, геліотерапії, аеротерапії, їх сутність та значення для розвитку туризму. Окреслено особливості кліматичних ресурсів АР Крим. Дано уяву про кліматолікування в соляних шахтах Артемівська.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- вивчити сутність медичного туризму;
- визначити основні типи медичних послуг;
- вивчити основні напрямки медичного туризму в Україні та за кордоном;
- дати характеристику основних кліматичних комплексів;
- визначити види клімату та його вплив на можливості кліматотерапії;
- дати характеристику таласотерапії, геліотерапії, аеротерапії;
- вивчити особливості розвитку медичного туризму в АР Крим;
- охарактеризувати кліматолікування в соляних шахтах Артемівська.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Сутність медичного туризму. Класифікація медичних послуг.

Медичним туризмом називається поїздка за кордон, метою якої є отримання медичної допомоги.

Підстав для такого кроку чимало, серед яких:

- висока якість лікування за кордоном;
- наявність найсучаснішої апаратури, що дозволяє ставити точні діагнози і проводити ефективніше лікування;
- використання передових методів лікування, які ще не використовуються

у вітчизняній медицині.

Сформувався *глобальний ринок медичних послуг зі своєю інфраструктурою:*

- медичним менеджментом,
- установами акредитації,
- агентствами медичного туризму,
- туроператорами,
- фахівцями в сфері медичних подорожей.

Для організації лікування за рубежом створені компанії медичного менеджменту, які займаються всіма аспектами поїздки — перекладом документів, підбором клініки, візовою підтримкою, трансферами, супроводом тощо.

Види туристичних медичних послуг:

- *одержання кваліфікованого лікування - медичний туризм* - медичний туризм до країн з високорозвиненою індустрією туризму (Туреччина, Індія, Сінгапур, Таїланд, країни Латинської Америки) дозволяє пацієнтам – гостям цих країн не тільки вирішувати свої проблеми зі здоров'ям, повною мірою використовуючи всі можливості пропонованого медичного сервісу, але й одночасно відпочивати, знайомитися з місцевими визначними пам'ятками тощо.
- *уточнення діагнозу й обстеження - діагностичний туризм* - медичний туризм до країн із традиційно високорозвиненою й просунутою медициною здійснюється здебільшого пацієнтами з більше бідних країн з невисоким рівнем розвитку медицини (наприклад, країн СНД) з надією на постановку об'єктивного діагнозу й шанс на видужання. У цьому зв'язку, насамперед, затребувані онкологія, кардіохірургія, ортопедія, нейрохірургія в Німеччині, Ізраїлеві, Швейцарії, Австрії, Франції.
- *оздоровлення й поліпшення зовнішнього вигляду - оздоровчий туризм* - медичний туризм, пов'язаний з оздоровленням на курортах, лікуванням у стоматолога й проведенням пластичних операцій - це вже сформована практика поєднання відпочинку з одержанням медичних послуг.

Розвиток медичного туризму в Україні.

Чим Україна може залучити медичних туристів?

- В Україні є сучасні невеликі приватні спеціалізовані ISO- акредитовані клініки з новими технологіями та висококваліфікованими лікарями. *Вартість медичних послуг у них – найнижча в Східній Європі (у 10–20 разів нижче, ніж у США і країнах Західної Європи).*
- Санаторно-курортне лікування в Україні має *давні традиції і розвинену інфраструктуру.* В країні є велика кількість санаторіїв, що мають джерела з мінеральними водами й цілющими грязями.
- *М'який клімат, різноманітна природа, місцева гостинність, цікава історія країни* та численних туристичних об'єктів також сприяють розвитку України як напрямку медичного туризму не тільки для жителів країн СНД, але і з Європи, США та Канади.
Україна приваблює медичних туристів дитячою кардіохірургією, яка в

деяких напрямках вже обігнала напрацювання і здобутки західних колег, як американських, так і західноєвропейських.

Однак необхідно зазначити, що **розвитку медичного сервісу в Україні заважає:**

- низький рівень менеджменту, який призначений для іноземних медичних туристів,
- недостатньо кваліфікований англomовний персонал;
- слабо розвинутий готельний сервіс тощо

Найбільш популярні у медичному туризмі клініки України

- Олександрівський консультативно-діагностичний центр.
- Європейський стоматологічний центр в Києві.
- Інститут дермато-косметології Доктора Богомолець - спеціалізована клініка в області лазерної дерматології дорослих і дітей.
- Інститут клітинної терапії.
- Медичний центр Кібер Клініка Спіженко - приватна спеціалізована клініка, у якій проводиться лікування пухлинних захворювань радіохірургічним методом на апараті Кібер-Ніж останнього покоління.
- Київський міський центр серця.
- Київський ендокринологічний центр.
- Клініка сучасної онкологічної допомоги
- Клініка пластичної хірургії “Візит-Косметик”
- Клініка еферентної терапії, у якій проводиться діагностика та комплексне лікування захворювань печінки, хронічних захворювань підшлункової залози, псоріазу, екзем, алергійних реакцій, хронічних інтоксикацій в амбулаторних умовах.
- Клініка Медікал Клуб - приватна багатoproфільна клініка.
- Клініка генетики репродукції «Вікторія»
- Клініка «Інновація» - спеціалізується в області діагностики й лікування раку молочної залози.
- Універсальна клініка «Оберіг» - діагностика, лікування й реабілітація дорослих і дітей по всіх основних напрямках медицини «під одним дахом».
- Клініка «Емселл» - приватний медичний центр, що спеціалізується в області лікування стовбурними клітинами.
- «Новий зір»- найбільша в Європі мережа офтальмохірургічних клінік, які сьогодні розташовані в Києві, Дніпропетровську, Хмельницькому, Черкасах, Сумах і Запоріжжі.
- Міжнародна клініка реабілітації - спеціалізований медичний центр, у якому проводиться реабілітаційне лікування пацієнтів із захворюваннями нервової системи за допомогою унікального методу інтенсивної нейрофізіологічної реабілітації Козьявкіна
- Міжнародний Центр біотехнологій МЦБ «Биостем» - лікування за допомогою новітніх біотехнологій.
- Міжнародний центр нейрохірургії .

- Національний інститут серцево-судинної хірургії імені Амосова.
- Науково-практичний медичний центр дитячої кардіології й кардіохірургії

Найбільш популярні у світі курорти України:

- **Трускавець** Найвідоміший український цілорічний бальнеологічний курорт європейського рівня, на якому лікуються ще із часів Австро-Угорської імперії Розташований у мальовничій лісистій місцевості в передгір'ях Східних Карпат.
- **SPA-курорт Palmira Palace Palmira Palace** - Сучасний курортний комплекс преміум - класу, що функціонує як окремий цілорічний бальнео - кліматичний курорт Південного берега Криму. Знаходиться в Ялті.
- **SPA-готель Grand Marine** Новий лікувально-оздоровчий SPA-Готель «Grand Marine» розташований в Одесі, курортному районі Совиньон на березі Чорного моря (на місці колишнього санаторію).

Зарубіжні центри медичного туризму.

Медичний туризм породив **нову концепцію сучасної охорони здоров'я. Девіз медицини ХХ століття — «Пацієнти без кордонів!».**

Не маючи можливості вирішити медичну проблему у своїй країні, пацієнт вибирає країну, лікаря та клініку, де йому можуть запропонувати найсучасніше й своєчасне обстеження й лікування.

Близько 100 млн. доларів, на думку експертів, українці щорічно витрачають на лікування за кордоном. В деяких країнах, таких як Росія, Білорусь, Німеччина прийом пацієнтів з України поставлений на потік, попри те, що лікування для іноземців у них коштує набагато дорожче. Що найбільше цікавить пацієнтів, то це операції, здебільшого хірургія, які не виконуються в Україні, як, наприклад, нейроонкологічні операції, кардіологічні, ортопедія, певні генетичні захворювання, патологія внутрішніх органів і т. д. Є цілий список хвороб і діагнозів, які, на жаль, не можна лікувати в Україні. Їздять наші співвітчизники і в Сполучені Штати, і в Швейцарію, в Австрію, Великобританію.

Отже, куди спрямовують свої погляди українські медичні туристи?

Франція. Законодавиця моди та столиця краси славиться пластичною хірургією. У 2000 році Всесвітня організація охорони здоров'я визнала французьку систему надання медичної допомоги кращою у світі.

Німеччина. Вартість послуг дуже висока, але завдяки найсучаснішому обладнанню пацієнти, від яких уже відмовились у своїй країні, можуть отримати тут другий шанс. Це стосується більшості найскладніших діагнозів.

Австрія. Сюди їдуть із захворюваннями серцево-судинної системи, опорно-рухового апарату. Якість висока, ціни відповідні.

Центральна Європа. Польщу, Угорщину та Словаччину часто відвідують західні європейці, які хочуть зекономити на лікуванні зубів або пластичних операціях. Для прикладу, збільшення грудей у Польщі коштує 3200 доларів США, у Німеччині – до 10000 дол. Операція зі зміни форми носа в

Польщі обійдеться до 2500 дол., у Німеччині – до 7500 дол. США.

Тайланд – один із лідерів медичного туризму, пропонує широкий спектр медпослуг – від стоматологічних до найскладніших операцій на серці чи руховому апараті. До тайських ескулапів приїздять мільйони пацієнтів щороку зі 189 країн світу. Крім дешевої медицини, їх приваблює хороший сервіс і нагода чудово відпочити.

Індія. Тут лікують практично від усього, особливо затребувані галузі – кардіологія, ортопедія, косметична хірургія. Високий рівень індійської медицини й одні з найнижчих цін на послуги зробили її лідером галузі. Багатомільйонні ватаги туристів приносять до бюджету країни понад мільярд доларів на рік, ця цифра постійно зростає.

Ізраїль. Клініки цієї країни пропонують кваліфіковану допомогу з кардіології, хірургії та онкології. Порівняно з європейськими, ціни тут в 1,5-2 рази нижчі (курс лікування пухлини головного мозку – 30000 євро, в Європі – 60000 євро).

ОАЕ. Гравець, який активно розвивається. 2010 року в Дубаї планують відкрити медичний центр світового рівня, що має шанси стати найбільшим і найпрестижнішим у всій Євразії.

Малайзія. В 2008 р. її відвідали 300000 пацієнтів, найпопулярніші галузі – стоматологія, косметологія, кардіохірургія.

Сингапур. Його систему охорони здоров'я вважають найкращою в Азії. Центр кардіології та судинної інженерії.

Філіппіни, Тайвань, Гонконг. Щороку завойовують усе більшу популярність і визнання, вдосконалюють рівень обслуговування.

Центральна та Південна Америка, Мексика, Коста-Рика, Бразилія приваблюють здебільшого медтуристів зі США, основні статті доходів – пластична хірургія та стоматологія. Для порівняння: підтяжка шкіри на обличчі: у США – 7000-10000 дол., у Бразилії – 2500-3500 дол. Кубинська медицина допомагає десяткам тисяч пацієнтів, здебільшого з Європи та Латинської Америки, широким спектром доступних і якісних послуг.

Основні кліматичні комплекси.

Серед природних лікувально-профілактичних чинників найбільш універсальними є природно-кліматичні умови різних регіонів. Погода є станом метеорологічних елементів в даний момент і в даному місці.

Погода - це стан метеорологічних елементів в даний момент і в даному місці.

Існує класифікація кліматів з погляду рекреаційного господарства:

- **найкращий** – сприятливі кліматичні умови протягом 9,5-10,5 місяців, тепле літо тане холодна зима зі стійким сніговим покривом або жарке тривале літо та коротка зима без стійкого снігового покриву;
- **гарний** – сприятливі кліматичні умови протягом 3-6,5 місяців, прохолодне дощове літо і м'яка зима з нестійким сніговим покривом, або жарке посушливе літо і сувора зима;
- **поганий** – сприятливі умови протягом 1-1,5 міс. Кліматичні ресурси районів

країни різноманітні, але загалом клімат сприяє для розвитку рекреаційної діяльності.

Різнманіття кліматичних чинників може бути зведене до **чотирьох комплексів**.

1. **Аерогідротермічний комплекс** — дія температури навколишнього повітря (і води за наявності відкритих водоймищ), вологості повітря, атмосферного тиску. Ці чинники примушують працювати механізми пристосування організму до температури навколишнього середовища, наприклад: звуження судин шкіри при похолоданні, посилене потовиділення в жарі викликають зволоження шкіри і слизових оболонок, сприяють підвищенню життєвого тонусу. Можуть надавати стабілізуючу дію на психічний і фізичний стан практично будь-якої людини.

2. **Фотоактинічний комплекс** — дія сонячного світла (в основному його ультрафіолетової та інфрачервоної частин спектру). Під дією сонячного світла в шкірі утворюється вітамін Би і поліпшується її живлення. Сонячне світло також надає протизапальну дію, нормалізує стан імунної системи. Активні прогулянки під сонцем — зрозуміло, не під пекучими променями, коли світило в zenіті, — надають сприятливу дію на функціонування травної системи, викликають апетит, сприяють кращому переваренню і засвоєнню їжі.

3. **Повітряно-хімічний комплекс** включає *гази атмосфери* (кисень, азот, вуглекислий газ), *частинки рослинного і тваринного походження* (фітонциди, пилок і багато що інше). Дія цього комплексу — насичення організму киснем або, навпаки, лікувальне тренування організму перебуванням в середовищі з низьким змістом кисню — наприклад, в горах, бактерицидна дія фітонцидів. Проте слід уникати подорожей в такі природні зони, де в атмосфері значний відсоток складають домішки, дратівливі слизову оболонку порожнини рота, стравоходу і так далі

4. **Повітряно-електричний комплекс** представлений *атмосферним електростатичним полем, магнітним полем Землі, аеро- і гідроіонами, тобто що містяться в повітрі і у воді зарядженими частинками*. Спільно впливаючи на організм, кліматичні комплекси викликають якісно нове явище, не властиве дії кожного з них окремо, — адаптацію організму до змінених умов середовища. Відбувається активація функціональних систем організму, починають економно використовуватися життєві ресурси, організм починає строго контролювати постійність свого внутрішнього середовища (склад крові, клітинній рідині, рівень електролітів, зміст кисню, рівень кислотності і ферментативно-гормональний фон шлункового соку і т. д.). Таким чином, підвищується стійкість організму до зовнішніх дій.

Здібність організму до адаптації визначається зовнішніми і внутрішніми чинниками.

- *Зовнішні* — це ступінь контрастності умов нового середовища в порівнянні із звичними умовами і швидкість переходу до цих нових умов.
- *Внутрішні* чинники — стан здоров'я, перенесені захворювання, ступінь

активності захворювання зараз, стійкість ремісії (відсутність зараз ознак наявного хронічного захворювання), вік, наявність інших погіршуючих стан здоров'я чинників (наприклад, звичній інтоксикації).

Кліматотерапія – сутність, види, значення для розвитку туризму.

До основних методів кліматотерапії належать такі:

1. **Таласотерапія** (в перекладі з грецької означає «лікування морем») – лікувально-профілактичне застосування властивостей приморського клімату, морської води, водоростей, морських грязей та інших продуктів моря і механізмів їхньої дії на організм людини.
2. **Геліотерапія** (в перекладі з грецької означає «лікування сонцем») - вплив сонячними променями на організм людини в лікувальних і профілактичних цілях
3. **Аеротерапія** (в перекладі з грецької означає «лікування повітрям») - вплив повітря (при захисті від прямих сонячних променів) на оголені ділянки тіла й дихальні шляхи в лікувальних і профілактичних цілях.

Таласотерапія .

Термін «таласотерапія» може використовуватися тільки в тому випадку, якщо ***центри відповідають наступним критеріям:***

1. Оздоровчі і терапевтичні процедури повинні призначатися і контролюватися *компетентними фахівцями*, в числі яких можуть бути фізіотерапевти, бальнеологи, дієтлікарі, спортивні інструктори, психологи.
2. *Місцезоташування* безпосередньо на *березі моря* (не далі 1000 м від берега). Основний лікувальний чинник таласотерапії морський клімат. Згідно дослідженням учених, кількість морських аероіонів, що формують цілющий мікроклімат, знижується на відстані від 1000 до 2000 м.
3. *Морська вода* використовується для купань у відкритому морі, в басейнах, для ван. Морська вода поступає з моря відповідно до санітарно-гігієнічних вимог до зон водозбору.
4. *Використання грязі і/або морських водоростей* тощо для різних способів застосування (аплікацій, обгортань).
5. *Гіпоалергенне чисте морське повітря*. Якість повітря повинна бути гарантована відсутністю промислових зон та інших об'єктів, що забруднюють повітряне середовище.
6. Геліотерапія із застосуванням, перш за все, *природної сонячної радіації*. За несприятливих погодних умов і в міжсезонні штучне ультрафіолетове опромінювання (солярії).
7. Використання *активної кінезітерапії*. Майданчики для лікувальної фізкультури і занять різними видами спорту повинні бути обладнані якомога ближчим до берегової лінії.

Використання інших оздоровчих методів: дієтотерапія, психотерапія, психологічне консультування, йога, масаж, компоненти СПА- і велнес - програм.

Вищезазначені критерії представляють мінімальні стандарти, які можуть бути доповнені різними методами з урахуванням специфіки центру і особливостей клімату і ландшафту.

Кращими в Україні центрами таласотерапії є здравниці, розташовані на березі Чорного і Азовського морів.

Геліотерапія.

Діючим фактором геліотерапії служить енергія електромагнітного випромінювання Сонця

Геліотерапію призначають у вигляді загальних повітряно-сонячних ванн, часткових (місцевих) повітряно-сонячних ванн (особа, руки) і напівванн. Сонячні ванни приймають в аеросоляриях, на пляжах і інших відкритих площадках, на балконах або в спеціальних кліматопавільйонах. Інфрачервоні промені сонячного спектру, проникаючи в тканині, викликають їхнє нагрівання, тобто обумовлюють в основному тепловий ефект, видимі (світлові) промені роблять стимулюючу дію на центральну нервову систему. Уф - опромінення є причиною виникнення фотохімічних і біофізичних реакцій, а результати яких у шкірі утворюються вітамін D, меланін, з'являється темна пігментація (засмага). Уф - промені мають і бактерицидну дію.

Геліотерапія показана: при переломах костей з уповільненим утворенням кісткової мозолі, кістковому туберкульозі, ранах, що гояться, і виразках, ряді захворювань шкіри (піодермії, деяких формах псоріазу й ін.), гіповітамінозі D і рахіті, хронічних захворюваннях бронхів і легенів, туберкульозі (поза стадією загострення), хронічних захворюваннях шлунково-кишкового тракту, хворобах жіночих полових органів. Як профілактичний засіб повітряно-сонячні ванни показані практично всім здоровим людям.

Перебування на сонці й геліотерапія протипоказані при гострих запальних процесах, пухлинах, формах туберкульозу, що прогресують, , вираженому атеросклерозі, стенокардії; захворюваннях крові, гіпертонічної хвороби II і III стадії, ендокринних захворюваннях, малярії тощо.

Аеротерапія

Показана здоровим людям, особливо дітям, а також хворим із захворюваннями серцево-судинної й дихальної систем, порушеннями обмінних процесів, при алергії тощо.

Основними діючими факторами при аеротерапії є вдихання чистого свіжого повітря й краща оксигенація організму, а при повітряних ваннах — і його охолодження. Прохолодне повітря дратує нервові закінчення в шкірі й слизуватих оболонках верхніх дихальних шляхів і викликають тим самим підвищення порога їхньої чутливості, тренування механізмів терморегуляції тощо; все це лежить в основі загартовування. Рефлекторно збільшуються функціональні можливості серцево-судинної й дихальної систем: поліпшується вентиляція легенів, робота серця, оксигенація крові й тканин, стимулюються окисні процеси, таким чином відбувається природна оксигенотерапія

Аеротерапія включає:

- повітряні ванни — вплив повітрям на оголене тіло;
- верандне лікування — тривале перебування (у т.ч. і сон) на відкритих верандах, балконах, у спеціальних клімато-павільйонах;
- природну аерофітотерапію — вдихання свіжого повітря, насиченого

цілющими летучими речовинами, виділюваними рослинами;

- природну аероіотерапію - вдихання свіжого повітря, що містить аеро- і гідроаероіони,
- морську аеротерапію - вдихання свіжого повітря, що містить морської солі.

Елементом аеротерапії є також вплив на організм свіжого повітря під час прогулянок, спортивних ігор тощо

Особливості клімату АР Крим.

Головним із чинників, що обумовлюють особливості розвитку кліматоутворюючих процесів, є географічна широта. Географічною широтою зумовлене існування в Україні помірного клімату з переважаючими західними вітрами і чітко вираженими змінами кліматичних явищ за сезонами. Під впливом господарської діяльності змінюється мікроклімат окремих територій, а також планети в цілому. Вчені вважають, що він стає сухішим через поширення парникового ефекту, який, у свою чергу, збільшує вміст оксиду вуглецю в повітрі.

Україні притаманний *помірно континентальний клімат* і тільки на півдні Криму – *середземноморський*.

На клімат Криму впливають такі чинники:

- географічна широта,
- абсолютна висота,
- рельєф,
- віддаленість від морів і океанів,
- наявність поблизу океанічних течій,
- розміщення на материку (розміри і частина материка),
- характер підсилюючої поверхні (колір, рослинність мікроформи рельєфу).

Клімат південного узбережжя Криму субтропічний середземноморський, з додатними температурами цілий рік. Річна кількість опадів – 350-450 мм, максимум яких припадає на зимові місяці.

Південний берег - не знає суворих зимових холодів (усього 30 - 35 морозних днів у році). *Середньорічна температура* тут +13 °С, середня температура січня +4 °С, липня +24 °С.

Кращий час для відпочинку - друга половина серпня, вересень і жовтень. У ці місяці тут не пекуче, дні сонячні, вечора теплі.

Сонячне сяйво в Криму становить від двох до двох з половиною тисяч годин у рік, тобто більше половини його можливого сяйва за рік!

Купальний період у середньому дорівнює 125 — 140 дням (іноді 160). Оптимальна для морських купань температура (22 — 23 °С) тримається чотири-п'ять місяців у році.

За змістом вологи в повітрі і її перепадах протягом доби клімат Криму сприяє лікуванню дихальних органів. У приморських районах оздоровчу дію мають морські бризи - вони іонізовані, гірничо-долинні вітри насичені фітонцидами гірських лісів, несуть прохолодь і створюють виняткові умови для спокійного глибокого сну.

У приморських передгірних районах клімат середземноморського типу, що характеризується недостатньою вологістю влітку і м'якою зимою. Клімат тут

надзвичайно сприятливий. Період з $t^{\circ} > 10^{\circ}\text{C}$ – 7 місяців. Це один з головних курортів: він розташований на причорноморській смузі вздовж узбережжя Чорного моря від мису Асія (на заході) до Семидвір'я – на сході. До нього належать: Батиламан – Ласпі, Форс-Мелас, Оливи, Кастрополь, Блакитна затока, Алушка, Місхор, Ялта, Гурзуф, Карабах, Алушта.

Алушта – один з найгарніших куточків Криму. Він оточений пасмом гір, проте вони недостатньо захищають його. Через перевали північні вітри прориваються до Алуштинської долини. Тому весна і зима тут трохи прохолодніші, ніж у Ялті, літо – меш жарке. Є природні пляжі.

Ялта розташована на березі морської затоки. Частина головного пасма Кримських гір утворила навкруги Ялти амфітеатр, що опускається до моря. Гірські схили над Ялтою вкриті віковими соснами та виноградником. На території курорту багато парків, скверів, квітників, протікають річки. Завдяки географічному положенню Ялти клімат тут належить до теплого морського.

За 3 км. на підведений захід від Ялти, на східному схилі гори Монаді, розташований курорт **Лівадія**. Його привадою та одним із лікувальних фактів є Лівадійський парк.

Основною архітектурною пам'яткою Місхорського узбережжя є мис із Ластівчином Гріном. Окрасою курорту **Місхор** є також парк.

Пляжні й кліматичні природні ресурси лягли в основу курорту **Кастрополь**.

Рекреаційний комплекс АР Крим є районотворним елементом, галуззю спеціалізації. Він представлений переважно галузями лікування, відповідну, туризму. Його розвитку сприяли природні умови (тривалість сонячного сяйва, теплий клімат, морське узбережжя, мальовничі ландшафти Криму), та наявність природних ресурсів (лікувальні грязі й ропа лиманів, мінеральні джерела). Для курортного господарювання умови є практично скрізь, так як район базується на унікальному субтропічному кліматі, мальовничих гірських ландшафтах, морських пляжах, лікувальних грязях. Курорти південного берегу Криму та Гірського Криму спеціалізуються на лікуванні хворих із неспецифічними захворюваннями дихальної та нервової систем.

Але мають місце і **негативні прояви людської діяльності**. Так за останні десятиріччя майже зруйнована екологічна система АР Крим. Це призводить до збитків у рекреаційному господарстві, зменшує приплив туристів, негативно впливає на здоров'я мешканців. Проблема має бути вирішеною за рахунок технологічного переобладнання промислових підприємств і спорудження ефективних очисних споруд.

Кліматолікування в соляних шахтах Артемівська

У другій половині ХІХ ст. в місті **Артемівську** було відкрито велике родовище кам'яної солі та побудовано ряд рудників. Пізніше, були побудовані також декілька алебастрових заводів, які використовували запаси кварцитів та вогнетривкої глини. Навколо рудників та заводів виникали робітничі поселення. А в наші часи у місті **Соледар** Артемівського району існує унікальна можливість відвідати справжню соляну шахту. Спуск до шахти здійснюється у клеті (ліфті) на глибину до 300 м. Стіни, стеля, фігури та дерева, - тут все із солі. Підлога галерей

засипана сіллю, величина частинок якої становить від 1 до 40 мм. Тому учасники екскурсій мають потурбуватися про відповідне зручне взуття. Під землею тримається стала температура повітря +14°C, - перебуваючи в шахті влітку, слід взяти із собою теплий одяг. Майже вся екскурсія проходить по дну давнього моря. Під час екскурсії туристи відвідують соляне футбольне поле, підземні лабіринти, концертну залу, підземну галерею, соляну шкатулку, бачать оригінальні фігури, виконані із солі (гномів – вартових підземного царства, соляну пальму та інше).

Поруч із екскурсійним маршрутом знаходиться *спелеосанаторій «Соляна симфонія»*. У підземному відділенні спелеосанаторія, який знаходиться на глибині 288 метрів у соляній шахті, успішно лікують бронхолегеневі та різноманітні алергічні захворювання у дорослих та дітей.

Сьогодні лікування в умовах мікроклімату соляної шахти є одним із найефективніших у світі. Про це свідчать цифри – одужання спостерігається у 70-85% випадків серед дорослих та 85-95% серед дітей. Повітря у соляних шахтах насичене частками солі, із концентрацією мікрочасток в 1 м.куб. до 15 мг. Атмосферний тиск у гірських шахтах становить 772 мм рт. ст., вологість повітря 60% та температура 14-16°C. Все це цілюще впливає на самопочуття пацієнтів.

Під час екскурсії у соляні шахти забороняється:

а) перебування особам, яким не виповнилося 18 років (документом для підтвердження віку є паспорт);

б) палити та проносити із собою засоби для куріння (цигарки, сірники, запальнички), а також скляний посуд та інші сторонні предмети, за виключенням фото- та відеоапаратури.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Європейський стоматологічний центр в Києві
2. Клініка пластичної хірургії “Візит-Косметик”
3. Інститут дермато-косметології Доктора Богомолець
4. Універсальна клініка «Оберіг»

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

1. Розвиток медичного туризму в Україні
2. Кліматотерапія
3. Особливості кліматичних ресурсів АР Крим
4. Таласотерапія
5. Кліматолікування в соляних шахтах Артемівська

3. Тести:

1. Аерогідротермічний комплекс – це

а) дія сонячного світла і води (за наявності відкритих водоймищ), вологості повітря, атмосферного тиску;

- б) дія температури навколишнього середовища і сонячного світла, вологості повітря та атмосферного тиску;
- в) дія температури навколишнього середовища і води (за наявності відкритих водоймищ), вологості повітря, атмосферного тиску, а також включає гази атмосфери (кисень, азот, вуглекислий газ);
- г) дія температури навколишнього середовища і води (за наявності відкритих водоймищ), вологості повітря, атмосферного тиску. Ці чинники примушують працювати механізми пристосування організму до температури навколишнього середовища.

2. Повітряно-електричний комплекс представлений якими з наведених складових?

- а) атмосферним електростатичним полем і магнітним полем Землі;
- б) атмосферним електростатичним полем, магнітним полем Землі, аеро- і гідроіонами, тобто що містяться в повітрі і у воді, зарядженими частинками;
- в) магнітним полем Землі, аеро- і гідроіонами, тобто що містяться в повітрі і у воді, зарядженими частинками;
- г) температурою навколишнього середовища, магнітним полем Землі, аеро- і гідроіонами, тобто що містяться в повітрі і у воді, зарядженими частинками.

3. Галассотерапія – це

- а) розділ клінічної медицини, який вивчає властивості приморського клімату, морської води, водоростей, морських грязей та інших продуктів моря і механізми їх дії на організм людини при лікувально-профілактичному застосуванні;
- б) розділ клінічної медицини, який вивчає властивості морських грязей їх дії на організм людини при лікувально-профілактичному застосуванні;
- в) розділ клінічної медицини, який вивчає властивості приморського клімату, морської води, водоростей, морських грязей та інших продуктів моря і механізми їх дії на організм людини;
- г) розділ клінічної медицини, який вивчає властивості приморського клімату та і механізми його дії на організм людини.

4. В якому році було введено термін «галассотерапія»?

- а) 1807 р.;
- б) 1867 р.;
- в) 1907 р.;
- г) 1967 р.

5. Яка класифікація кліматів з погляду рекреаційного господарства існує в Україні?

- а) найкращий, гарний, поганий;
- б) найкращий, середній, поганий;
- в) теплий, прохолодний, середній;
- г) легкий, теплий, прохолодний.

6. Найпопулярніші медичні послуги Малайзії з точки зору медичних туристів

- а) кардіологія, хірургія та онкологія;
- б) кардіологія, ортопедія та косметична хірургія;
- в) пластична хірургія та стоматологія;
- г) стоматологія, косметологія та кардіохірургія.

7. Які галузі індійської медицини користуються попитом серед туристів світу?

- а) кардіологія, ортопедія, косметична хірургія
- б) стоматологія, косметологія та кардіохірургія
- в) пластична хірургія та стоматологія
- г) кардіологія, хірургія та онкологія.

8. Найпопулярніші медичні послуги Сингапуру з точки зору медичних туристів

- а) кардіологія та судинна інженерія
- б) стоматологія, косметологія та кардіохірургія
- в) пластична хірургія та стоматологія
- г) кардіологія, ортопедія, косметична хірургія

9. У якому сторіччі в Артемівську було відкрито велике родовище кам'яної солі та побудовано ряд рудників?

- а) у другій половині XVII ст.
- б) на початку XVIII ст.
- в) у другій половині XVIII ст.
- г) у другій половині XIX ст.

10. Найпопулярніші медичні послуги Тайланду з точки зору медичних туристів

- а) кардіологія, ортопедія, косметична хірургія
- б) пластична хірургія та стоматологія
- в) стоматологія, косметологія та кардіохірургія
- г) від стоматологічних до найскладніших операцій на серці чи руховому апараті

ТЕМА 5. ВОДНІ РЕКРЕАЦІЙНІ РЕСУРСИ

«Вода! У тебе немає ні смаку, ні кольору, ні запаху, тебе не опишеш, тобою насолоджуєшся, не розуміючи, що ти таке. Ти не просто необхідна для життя... Ти – найбільше у світі багатство»

Антуан де Сенд Екзюпері

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується розгляду водосховищ як особливого виду водних об'єктів для відпочинку і спорту: сутність, основні види, переваги використання, а також розгляду факторів, що обумовлюють вплив водосховищ на рекреаційне використання території, дослідженню відомих водосховищ України, характеристиці рибогосподарського потенціалу України, основних природних факторів, що визначають рекреаційну придатність і цінність водних об'єктів; параметрів акваторій для рекреаційного використання; а також визначенню шляхів підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- розглянути сутність водосховищ як особливих видів водних об'єктів для відпочинку і спорту;
- розглянути водні рекреації України;
- визначити шляхи підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

1. Тестування.
2. Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Водосховища як особливий вид водних об'єктів для відпочинку і спорту

Все більшого значення набуває рекреаційне використання водосховищ. Їх створення набуває великих масштабів.

Водосховище — штучна водойма (озеро), створена з метою рекреації, рибного господарства, регулювання стоку або іншою господарчою необхідністю.

Загальна кількість водосховищ на земній кулі більше 30 тисяч.

Сумарна площа акваторії водосховищ наближається до 400 тисяч квадратних кілометрів.

Створення водосховищ привело до перетворення природних умов на території, яка перевищує 700 тисяч квадратних кілометрів, і зміни інфраструктури на території 1,5 мільйона квадратних кілометрів.

В Україні створено **понад 1057 водосховищ та понад 27 тис. ставків.**

У водосховищ немає природних аналогів. Лише за формою з ними сходні завально-запрудні озера.

Це керовані об'єкти, отже основні параметри водосховища: обсяг, площа дзеркала, амплітуда коливання рівнів води в умовах його експлуатації – проектуються людиною.

Водосховища поділяються на 2 типи: **озерні та річкові.**

1. Для водоймищ *озерного типу* (наприклад, Рибінського) характерне формування водних мас, істотно відмінних за своїми фізичними властивостями від властивостей вод припливів.
2. Водоймища *річкового (руслового) типу* (наприклад, Київське) мають витягнуту форму, течії в них, звичайно, стокові; водна маса за своїми характеристиками близька річковим водам.

Гідробіологічний режим водоймищ істотно відрізняється від режиму рік:

- біомаса у водосховищі утворюється більш інтенсивно, змінюється видовий склад флори й фауни.
- на водосховищах висота вітрових хвиль більше, ніж на ріках (до 3 м і більше).
- створення водосховищ істотно змінює ландшафт річкових долин.
- зменшення швидкості плину викликає випадання наносів і замулення водоймищ; змінюється температурний і льодовий режим.

Рекреаційне використання водосховищ представляє великий інтерес в силу багатьох причин:

1. Більшість водосховищ комплексного призначення створено і буде створено поблизу міст, невеликі водосховища рекреаційного призначення можуть створюватись і в межах міських територій. В багатьох районах, особливо бідних на природні водойми, водосховища підвищують рекреаційну цінність і ємність ландшафтів, а в деяких випадках служать ядром, яке створює такі ландшафти.
2. При плануванні, проектуванні, підготовці та експлуатації водосховищ можуть враховуватись певні вимоги рекреації. Спеціальні водосховища для рекреаційної мети можуть створюватись у найбільш сприятливих в даному районі мікрокліматичних умовах.
3. Водосховища комплексного і цільового призначення, які створюються в гірських, пустельних і північних районах, мають добрі під'їзні шляхи, що відповідає одній з найважливіших вимог рекреації - транспортної доступності.
4. Завдяки наявності при будівництві гідровузлів бази індустрії і кваліфікованих кадрів спорудження на берегах водосховищ готелів, турбаз та інших рекреаційних об'єктів може здійснюватись в короткі терміни.

Створення водосховищ в ряді випадків ускладнює рекреаційне використання території:

- підтоплення і затоплення існуючих мінеральних джерел, санаторіїв, будинків відпочинку, пам'яток архітектури та інших об'єктів, цінних для організації відпочинку
- погіршення умов відпочинку на ділянках річок в нижній частині гідровузлів з різкими добовими і тижневими коливаннями рівня і зниженням температури води.
- "цвітіння" води в деяких водосховищах,
- інтенсивна переробка берегів на крупних водосховищах,
- відсутність на деяких ділянках берега пляжів і лісових масивів,
- значне відступання зрізу води,
- заростання мілководних ділянок.
- на багатьох водосховищах комплексного призначення не завжди можуть бути задоволені вимоги рекреації - в період найбільшого напливу людей коливання рівня не повинні перевищувати 30-60 сантиметрів.

Вказані негативні наслідки можуть бути пом'якшені або повністю уникнені при врахуванні інтересів рекреації ще на стадії проектування, а також за рахунок проведення інженерних, водогосподарських та інших заходів.

Найбільші штучні водойми України створено на Дніпрі, а саме:

- Київське (площа водного дзеркала 922 км²),
- Канівське (582 км²),
- Кременчуцьке (2252 км²),
- Дніпродзержинське (567 км²),
- Дніпровське (410 км²),
- Каховське (2155 км²) водосховища.

Функціонують також **великі водосховища на інших річках держави:**

- Дністровське (142 км²) на Дністрі,
- Червонооскольське (123 км²) і Печенізьке (86,2 км²) на Сіверському Дінці,
- Ладиженське (20,8 км²) на Південному Бузі, Старобешівське (8,3 км³) на Кальміусі тощо.

Рекреаційну придатність і цінність акваторій в цілому або окремих ділянок визначають такі фактори:

- географічне положення;
- параметри водних об'єктів, їх гідрологічний;
- гідрофізикохімічний і гідробіологічний режими;
- економічне і транспортне освоєння території;
- склад учасників водогосподарського комплексу на
- крупних і середніх водних об'єктах;
- об'єм скиду стічних вод;
- характер і масштаби забруднення оточуючого
- середовища, а також інші.

Водні рекреації України

В Україні нараховується понад 20 тис. озер, у тому числі 30 озер площею

понад 10 км² (табл..5.1).

Таблиця 5.1.

Найбільші озера й лимани України

Озеро, лиман	Де знаходиться	Площа, км	Довжина, км	МАХ ширина, км	МАХ глибина, м
Дністровський	Узбережжя Чорного моря	360,0	42,0	12,0	2,7
Сасик (Кундук)	-----	204,8	35,0	11,0	3,9
Тылигульський	-----	170-150	80,0	3,5	21,0
Молочний	Узбережжя Азовського моря	168,0	35,0	10,0	3,0
Ялпуг	Басейн Дунаю	149,0	39,0	5,0	6,0
Кугурлуй	-----	93,5	20,0	10,0	2,0
Кагул	-----	90,0	25,0	8,0	7,0
Шаганы	Узбережжя Чорного моря	74,0	11,5	9,3	2,0
Алибей	-----	72,0	15,0	11,0	2,5
Сасик (Сасик-Сиваш)	Кримський п-ов	71,0	18,0	12,0	1,2
Хаджибейський	Узбережжя Чорного моря	70,0	40,0	3,5	13,0
Катлабуг	Басейн Дунаю	67,0	21,0	6,0	4,0
Китай	-----	60,0	24,0	3,5	5,0
Куяльницький	Узбережжя Чорного моря	60-56	28,0	2,5	3,0
Донузлав	Кримський п-ов	48,2	30,0	8,5	27,0
Будацький	Узбережжя Чорного моря	30,0	15,0	2,7	2,0
Актаское	Кримський п-ов	26,8	8,0	3,5	0,1
Телемеханіка	Басейн Південного Бугу	24,2	9,3	27,5	58,4
Узунларське	Кримський п-ов	21,2	10,0	5,5	0,1
Кирлеуцькое	-----	20,8	13,2	3,0	0,6

Багатою на озера є **Волинь**. Різні за формою і глибиною волинські озера провального і карстового походження трапляються групами і поодиночі.

Найбільш відома **група Шацьких озер** (складається з 22 озер).

Найбільше з них — озеро **Світязь** (площа дзеркала 24,5 км², найбільша глибина 58 м) — називають "Українським Байкалом".

Серед інших великих озер Шацької групи популярністю серед туристів користуються такі: **Пулемицьке** (16,3 км²), **Турське** (13,5 км²), **Луки**, **Біле**, **Довге**.

Пулемицьке озеро характеризується багатством підводної і надводної рослинності.

Озеро Соминець знаходиться поблизу озера Світязь, за 1,2 км на північний схід від нього. Площа озера складає 43 га, довжина озера 1175 м, ширина — 525 м,

максимальна глибина — 2,8 м, середня глибина — 1,7 м, об'єм води становить 0,7 тис.м.куб. Береги озера низькі, порослі лісом, південно-східний берег піщаний. Значна частина водного дзеркала вкрита рослинністю.

Озеро «Люцимир» славиться багатством водоплавних птахів. У великій кількості тут селиться великий норець, сіра гуска, крижень, червоноголова чернь, гоголь, звичайний мартин. Іхтіофауна озера відзначається багатством та різноманітністю видів. Широко розповсюджені тут щука, судак, плотва тощо. Добре розвинена рекреаційна діяльність.

Озеро «Чорне велике» знаходиться в південно-західному напрямку від селища Шацьк. Власне саме озеро займає крейдову котловину. Низьким перешийком відокремлене від озера Люцимер, яке лежить від нього на схід. Площа озера складає 82 га, довжина озера 1375 м, ширина 650 м.

Придунайські озера заплавного походження, більшість з них мілководні і з'єднані між собою протоками й каналами.

Тут знаходиться найбільше прісноводне озеро України — **Ялуг** (149 км²), з'єднане з озером **Кугурлуй**. Цікавими для краєзнавців озерами є **Китай** (60 км²) та **Катлабуг** (68 км²).

На узбережжі **Чорного моря** розміщені 22 озера-лимани: **Сасик** (210 км²), **Тилігуйський** (160 км²), **Хаджибейський** (70 км²), **Алибей** (72 км²), **Шагани** (70 км²), **Куяльницький** (61 км²), **Будацький** (30 км²) тощо.

У Криму найбільшими є такі озера: **Сасик-Сиваш** (76,3 км²), **Донузлав** (46,2 км²), **Айгульське** (37,5 км²), **Атакське** (26,8 км²), **Узунларське** (21,2 км²), **Кирлеуцьке** (20,8 км²), **Тобечицьке** (18,7 км²) та інші.

На узбережжі **Азовського моря** — **Молочний лиман** (170 км²) - гідрологічний заказник загальнодержавного значення. Температура води в лимані в липні досягає 40 градусів. Купатися можна з 14 травня по 27 вересня. У повітрі узбережжя в 1,5 рази, а у воді в 3 рази більше кисню чим у Чорному морі. Вода Молочного лиману відповідає міжнародним стандартам морської води. Тепла вода з цілющими властивостями, мілководість, ілові грязі, запах степових трав, відмінно тренує нейро-кринну, серцево-судинної, дихальну системи, благотворно впливає на обмінні процеси, підвищує життєвий тонус організму.

Карпатські озера за способом виникнення поділяються на льодовикові, вулканічні та завальні.

Серед туристів і краєзнавців найбільшою популярністю користуються славнозвісні високогірні карпатські озера льодовикового походження: **Бребе-нескул** (на висоті 1801 м), **Брескул** (1750м), **Несамовите** (1750м), **Верхнє** (1628 м), **Драгобратське** (1600 м), **Нижнє** (1515 м), **Марічейка** (1510м), **Ворожеска** (1460м), **Шибене** (1024м), **Озірце** (1000 м), **Синевир** (989 м), **Ворочівське** (706 м), **Синяк** (600 м).

Апшинець - озеро льодовикового походження у Рахівському районі Закарпатської області. Глибина до 3,3м. Південно-західна частина озера зайнята осоково-сфагновим болотом. живиться переважно водами струмка, що впадає в західну частину озера. Вода чиста прозора, її температура в червні

+10° +13°C. Узимку замерзає. Дно рівне, мулисте, біля берегів трапляються валуни. З рослин розповсюджені: осока, сфагнові мохи, фауна представлена окремими видами мікроскопічних ракоподібних. Апшинець входить в Апшинецький заповідник.

Бребенескул - озеро льодовикового походження, лежить між головним хребтом масиву г. Черногора й г. Гутин-Томнатик, на висоті 1801 м.н.р.м. Довжина 134м. ширина 28-44м. глибина до 2,8м. Озеро овальної форми. Береги круті, високі, з кам'янистими розсипами. Живиться атмосферними опадами й ґрунтовими водами. Вода чиста, слабомінералізована. Дно підвищується в східному напрямку, на глибині покрите сірим мулом. Трапляються мікроскопічні ракоподібні. Об'єкт туризму.

Несамовитое озеро - озеро льодовикового походження в Рахівському районі Закарпатської області. Лежить на схилах гори Туркул масиву Черногора, на висоті 1750м.н.р.м. Довжина 88 м. ширина - 45м. площа 0,3 га, глибина до 1,5 м. Улоговина подовженої форми. Північні. береги обмежені низьким мореним валом, уздовж південних кам'яні насипи. Живиться за рахунок атмосферних вод. Узимку замерзає. Дно озера покрите валунами, у південній частині розповсюджені піщано-мулисті осади. Частково заростає.

Брецул - озеро льодовикового походження в Рахівському районі Закарпатської області. Лежить на південно-західному схилі г.Брецул масиву Черногора на висоті 1750м.н.р.м. Улоговина має подовжену форму, довжина її 52 м., ширина 20м. У зв'язку з інтенсивним заростанням озера його розміри зменшилися, довжина становить 37м., ширина 12-15м. площа 0,1 га глибина до 1.2 м. Озеро безстічне, живиться переважно атмосферними опадами. Вода чиста прозора, слабомінералізована. Дно рівне, покрите темно-сірим мулом. З рослин є осока, подекуди пухівка, із представників фауни - мікроскопічні ракоподібні. Брецул - розташоване у межах Карпатського заповідника.

Ворожеска - Лежить на схилах хребта Свидовець, на висоті 1460м. н.р.м. Складається із двох невеликих водойм. Об'єкт туризму.

Озеро Івор - невелике озерце, глибиною до 1,5 м. Берега заростають осокою. Поповнюється за рахунок поталих вод. Знаходиться біля підніжжя гір Близниці й Жандарми, в улоговині між ними. Вид на озеро відкривається з вершин Жандарм і Близниці, до самого озера можна спуститися по схилах або з боку турбази Драгобрат.

Марічейка - одне з найкрасивіших озер Карпатського регіону. Озеро льодовикового походження. Досить велике, але неглибоке озеро (площа 1 га, глибина до 0,8м). Вода прісна, чиста. Улоговина подовженої форми. Береги низькі, оточені лісом з ялин і гірської сосни. Вода в озеро надходить із численних джерел, які виходять у підніжжя південно-східного схилу. Розташовано серед ялинових лісів. Це одне з найбільших за площею високогірних озер Карпат. Озеро Марічейка вважається одним з найцікавіших не тільки на території Карпат, але й на всій Україні. Воно охоплює природні комплекси з різноманітними ландшафтами й багатим рослинним покривом лісового й субальпійського поясів.

Умови рекреаційного використання водних об'єктів

Параметри акваторії і берегової зони, які рекомендуються для оптимальних умов відпочинку у США за різними нормами: на одне веслове судно необхідно мати від 0,4 до 2 гектарів водної поверхні, на моторне і вітрильне судно - від 1,2 до 8, на водні лижі - від 4 до 16 гектарів акваторії на одну людину, що купається, рекомендується від 5 до 23 квадратних метрів водної поверхні, від 20 до 46 квадратних метрів пляжу і близько 300 квадратних метрів прибережної території.

Параметри акваторій для рекреаційного використання в Україні вказані у табл.5.2.

Таблиця 5.2.

Параметри акваторій для рекреаційного використання

Параметри акваторій	Купання	Підводне плавання	Веслові судна	Байдарки і каное	Академічна гребля	Стрибки з трампліна	Водні лижі	Моторний спорт	Парусний спорт
Площа (га), бажана	5	-	100-500	500	-	-	100-500	100-500	300-900
Площа мінімальна	-	-	1	30	-	-	-	30-50	50-100
Довжина (м), бажана	50	-	2200	2200-5000	2500-3000	-	1500	1600-15000	1850-2500
Довжина мінімальна	25	-	1100-1200	1000-1100	-	-	-	750-1000	500
Ширина (м), бажана	25	-	90-100	900-2000	140-200	-	200	200-2000	200-2000
Ширина мінімальна	5-11	-	30-100	30-200	120	-	-	50-200	200
Глибина (м), бажана	1,4-1,8	-	2-3	2-5	3	5,8	-	3-5	1,2-2,0
Глибина мінімальна	0,5-0,6	-	0,75	0,75-1,50	2,5-3,0	5	-	1,5-2,0	1,0-1,2

На території пляжу повинні виділятися наступні функціональні зони:

- відпочинку - 40-60% загальної площі,
- обслуговування - 5-8%,
- спортивні - 10%,
- озеленення - 20-40%,
- дитячого сектора - 5-7%,
- піших доріжок - 3-5%.

Основні природні фактори, що визначають рекреаційну придатність і цінність водних об'єктів:

1. Розміщення в природно-кліматичній зоні: географічне положення, обумовлюючи природно-кліматичні умови, визначає набір рекреаційних

- занять на даному водному об'єкті і обмежує у часі ті чи інші види відпочинку і спорту.
2. Масштаби розвитку більшості літніх видів спорту залежать від **температури води і повітря**. Нижньою межею температури води рекреаційних водойм прийнято вважати +17°C, в основному це стосується купання, водних лиж і деяких інших видів відпочинку. Врахування кліматичних факторів має важливе значення при розміщенні лікувально-оздоровчих закладів кліматотерапевтичного профілю.
  3. **Типи ландшафтів** у берегових зонах належать до природних факторів, які визначають рекреаційну цінність акваторій. Підвищує рекреаційну цінність наявність на берегах лісів, які створюють комфортніші умови для відпочинку, а також сприятливо впливають на психофізіологічний стан людини.
  4. **Рибогосподарський потенціал** водних об'єктів впливає на масштаби їх рекреаційного використання, оскільки любительська риболовля є одним з наймасовіших видів водних рекреацій. Тому важливо, щоб гідрологічний і гідрохімічний режими водойм були оптимальними для відновлення рибних ресурсів.
  5. **Транспортне освоєння і доступність водойм**. Для короткочасного відпочинку без ночівлі межею транспортної доступності вважається 60-70 кілометрів (тобто не більше 2 годин їзди на транспорті). Для короткочасного відпочинку з ночівлею ця межа може бути збільшена до 3-4 годин, а для тривалого відпочинку - до 1-2 доби.
  6. Рекреаційна цінність водних об'єктів особливо зростає тоді, коли їх берегова зона обладнана відповідним чином, тобто створена **рекреаційна інфраструктура** - пляжі, суднові станції, причали, пункти харчування, лікування, прокату, розваг, санітарно-технічне облаштування.

Гігієнічні нормативи регламентують якість води в зонах рекреації з органолептичних, хімічних і бактеріологічних показників:

- відсутність на поверхні води плаваючих плівок, плям мінеральних масел і накопичень інших домішок;
- сторонні запахи і присмаки води не повинні перевищувати двох балів;
- нормуються у воді також концентрація водневих іонів, розчинений кисень, біохімічне споживання кисню, токсичні хімічні речовини і бактеріальне забруднення
- межа забруднення води кишковими паличками в зоні пляжу - 5000 мікробних клітин в одному кубічному дециметрі.
- при купанні діти протягом дня можуть поглинати близько 120 мл води, з якою в організм потрапляє до декількох десятків ентеропатогенних бактерій - сальмонел.

Несприятливі антропогенні фактори, що впливають на умови рекреації:

- випускання неочищених і недостатньо очищених стічних вод,

- забруднення водних об'єктів стоками з невлаштованих територій промислового і сільськогосподарського використання,
- забруднення атмосфери і шумове забруднення оточуючого середовища.

У зв'язку з цим для більшості водних об'єктів рекреаційною цінністю є тільки частина їх акваторій і побережж.

Співвідношення придатних і непридатних для масового рекреаційного освоєння прибережних акваторій і берегових зон різне для різних типів водних об'єктів (річок, озер, водосховищ, морів) і становить в середньому 40-70% загальної протяжності берегової лінії.

В районах крупних міських агломерацій це співвідношення менше і становить звичайно **10-20%**.

З позицій раціонального природокористування і охорони водних ресурсів слід розуміти **діяльність населення, пов'язану з відпочинком, спортом і туризмом на акваторії і побережжі водойм, яка суттєво (прямо чи побічно) не впливає на якість води і водні екосистеми.**

- **Пряма дія** - це безпосереднє забруднення води в результаті надходження мікрофлори з тіла людини, витіки нафтопродуктів і вихлопні викиди від суднових моторів, внесення корму для риби, накопичення відходів на льоді.
- **Побічний вплив** - погіршення якості природних вод внаслідок кількісних і якісних змін поверхневого і підземного стоку з територій рекреаційного водокористування.

Слід зауважити, що міра негативної дії масового відпочинку населення на оточуюче середовище в значній мірі залежить від культури природокористування. **Особливо негативно впливає на природні компоненти водойм масовий неорганізований відпочинок.** Це обумовлено:

масштабністю розвитку неорганізованого відпочинку. Так, за наявними оцінками, потік «дикунів» коротко-відпочиваючих у 10 разів перевищує чисельність триваловідпочиваючих;

- значною концентрацією рекреантів на обмежених мальовничих ділянках побережжя з надзвичайною перевантаженістю природних комплексів;
- підвищеною епідемічною небезпекою для рекреантів через відсутність медичного обслуговування і умов для організації водопостачання, харчування, дотримання правил особистої гігієни, збору і знешкодження відходів;
- безконтрольним і некерованим використанням акваторіально-територіальних комплексів для різних видів відпочинку з більш вираженими забрудненням і порушенням прибережного ландшафту в порівнянні із зонами організованої рекреації;
- підвищеною небезпекою забруднення водойм в місцях неорганізованого відпочинку патогенною мікрофлорою та яйцями гельмінтів.

При купанні з тіла людини змивається значна кількість різних мікробів - стафілококів, стрептококів, сарцин, кишкових паличок і інших

бактерій. За даними бактеріологічних досліджень, протягом десятихвилинного купання людина привносить у воду більше 3 мільярдів сапрофітних бактерій та від 100 тисяч до 20 мільйонів кишкових паличок.

Дослідження, проведені на ряді водойм, показують, що в зонах пляжів бактерій у воді в 10-100 разів більше, ніж на інших ділянках акваторій. Встановлена певна залежність рівня бактеріального забруднення води від кількості людей, що купаються.

Крім мікробного забруднення, кожна людина привносить у водойму в середньому 75 міліграмів загального фосфору і до 700 міліграмів загального азоту.

Наведені цифри можуть здатися не дуже значними, однак необхідно мати на увазі, що азот і фосфор є найважливішими біогенними елементами, невеликі концентрації яких, порядку декількох десятків мільйонних часток грама на літр, визначають основні умови (поряд з підігріванням води і швидкістю руху менше 0,2 метра на секунду) масового розвитку синьо-зелених водоростей, тобто "цвітіння" води.

Одним з поширених видів рекреації є відпочинок з використанням моторних суден. Від одного судна за навігацію у воду поступає до 10 кілограмів нафтопродуктів важких фракцій і значна кількість канцерогенних речовин. Кількість забруднюючих речовин, які поступають у воду від судна в результаті так званого підводного вихлопу, не постійна і залежить від потужності мотору, типу всмоктуючого і вихлопного пристрою, оборотів двигуна і, звичайно ж, його технічного стану.

Велику небезпеку становлять канцерогенні викиди судових моторів, перш за все бенз(а)пірену. Експериментальне встановлено, що за одну годину роботи моторів різних типів у воду поступає до 600 мікрограмів бенз(а)пірену, а за навігаційний період - близько 80 міліграмів. Дослідження на ділянці водойми, де розміщена база малолітражного флоту на 1500 суден, показали, що вміст бенз(а)пірену в донних відкладах приблизно в 10 разів більший, ніж на контрольній ділянці акваторії, віддаленій від бази. В пробах води відмічено збільшення концентрації бенз(а)пірену в 4,5 раза.

Забруднення водойм відбувається також і іншими речовинами, які поступають з вихлопними газами від ПЛМ. За даними американських дослідників, при роботі двигунів внутрішнього згорання в оточуюче середовище виділяється більше 100 різних сполук. Експериментальне в США встановлено, що для збереження задовільної кількості природних вод потрібно розведення продуктів вихлопу від ПЛМ, які утворюються при згоранні 1 літру бензина, у співвідношенні 1:2 000 000.

Також існує ряд досліджень оцінки змін ґрунтово-рослинного покриву в зонах інтенсивного рекреаційного природокористування, де відбувається ущільнення ґрунту з погіршенням його структури, зменшенням водо-, повітропроникності і корисної життєдіяльності ґрунтових мікроорганізмів, що приводить до зменшення мікробіологічної активності ґрунту в 2-3 рази, а відповідно, і до порушення процесів його самоочищення, які і так відбуваються досить повільно.

Особливо негативно впливають на прибережний ландшафт автомобілі та мотоцикли.

В місцях відпочинку з використанням мототранспорту значно погіршуються деякі властивості ґрунту: збільшується більш ніж на 10% його щільність, зменшується приблизно на 80% здатність до інфільтрації і на 16% - вологість.

Використання автотранспорту в берегових зонах приводить також до забруднення повітря, ґрунтів і води нафтопродуктами, свинцем і канцерогенними речовинами.

Досить популярним видом відпочинку на водоймах є любительська риболовля. За даними анкетного опитування, протягом доби кожним рибалкою вноситься у воду в середньому 300 грамів так званої приманки (різні каші), за рік це склало більше 80 тонн різних органічних речовин. Крім того, водойма забруднюється продуктами життєдіяльності людського організму, що в сумі становить ще близько 8 тонн на рік речовин, хлоридів, фосфатів, азоту амонійних солей.

Підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів

Створюючи можливості для організації відпочинку населення, водосховища необхідно охороняти, як і інші природні об'єкти. Для цього необхідно розробляти норми навантаження на акваторію і природно-територіальні комплекси в прибережній зоні водосховищ. За своїм значенням рекреаційний потенціал водосховищ, особливо для короткочасного відпочинку, переважає рекреаційні ресурси внутрішніх морів.

Науково-методичне обґрунтування раціонального водокористування - один з важливих аспектів проблеми задоволення зростаючого попиту населення на рекреаційні ресурси і послуги. Підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів потребує досліджень широкого кола взаємопов'язаних питань - економічних, технічних, екологічних, організаційних і проведення практичних заходів на основі наукових рекомендацій.

В науковому плані першочерговими є кілька наступних завдань.

1. Перш за все необхідно розробити **генеральну схему рекреаційного використання водних об'єктів на перспективу**. При розробці цієї схеми необхідно визначити фонд рекреаційних водойм, охарактеризувати принципові особливості рекреаційного водокористування для морів, озер, річкових систем, водосховищ, а також науково обґрунтувати потребу у створенні спеціальних рекреаційних водойм у районах міських агломерацій. По окремих крупних водних об'єктах, які є особливо цінними в міжнародному чи регіональному масштабах, повинні бути розроблені свої регіональні схеми рекреаційного освоєння.
2. Другим актуальним завданням є **розробка наукових основ оптимізації рекреаційного водокористування** з метою максимального обмеження негативного впливу водних рекреацій на оточуюче середовище,

наукового обґрунтування рекреаційних навантажень на різні типи акваторіально-територіальних комплексів.

3. Розробка системи практичних заходів, спрямованих на **регулювання розвитку рекреаційного водокористування**, забезпечення оптимальних умов для масового відпочинку населення біля води. Сюди входять питання поточного і перспективного розвитку мережі рекреаційних закладів різного типу, об'єктів інфраструктури відпочинку, визначення режимів використання рекреаційних зон, регулювання потоків рекреантів і багато іншого. Особливого значення при цьому набуває правильна оцінка місцевих конкретних умов і реальних можливостей регіонального розвитку водних рекреацій.
4. Звичайно, здійснення теоретичних основ рекреаційного природокористування вимагає ряду соціальних, економічних, екологічних, географічних, гідрологічних, фізико-хімічних і медико-біологічних **досліджень**. При цьому найскладнішим в науково-методичному відношенні моментом є те, що масове рекреаційне використання більшості водних об'єктів (за винятком створених спеціально з метою рекреації) відбувається в умовах інтенсивного господарського використання ресурсів водойм і річкових екосистем. Інакше кажучи, рекреація повинна "вписуватись" у вже сформовану структуру взаємовідносин між галузями господарства, які використовують водні ресурси, акваторії і берегові зони. Необхідно також підкреслити і принципову важливість диференційованого підходу до рекреаційного освоєння ділянок побереж і акваторій стосовно різних видів водних рекреацій і особливостей водних об'єктів.

Науково-методичний підхід до використання акваторіально-територіальних комплексів передбачає: наукове обґрунтування і організацію цілеспрямованого та інтенсивного використання окремих ділянок акваторій і берегових зон водойм у відповідності з їх природними особливостями, характером і перспективами господарського освоєння, напрямками та інтенсивністю антропогенних впливів.

У зв'язку з істотними неоднорідностями розподілу по акваторії основних показників і характеристик кожне водосховище необхідно розглядати як систему взаємодіючих природних комплексів меншого рангу по відношенню до всієї водойми в цілому, просторову структуру (розміщення) і функціонування яких доцільно виявляти з допомогою районування.

Розробку конкретних рекомендацій для водосховищ з метою покращення просторової і функціональної структури комплексних складових можна проводити на основі детального вивчення структури, яке проводиться шляхом комплексного районування.

5. Метою **планування** є визначення найдоцільніших видів господарської, рекреаційної і природоохоронної діяльності на ділянках акваторій та у береговій зоні. Результатом планування водосховища є конкретна схема розміщення, організації, режиму функціонування і взаємодії промислових, транспортних, селітебних, сільськогосподарських,

рекреаційних, біопродуктивних, природоохоронних, заповідних, буферних, водоохоронних зон, а також зон особливо несприятливої дії.

6. Заключним етапом підходу є **облаштування водойм**, тобто сукупність різних заходів, які здійснюються з метою управління водоймами і спрямованих на раціональне і комплексне використання їх ресурсів.

При комплексному облаштуванні водойм необхідне використання даних районування і планування, які створюють необхідну основу для вибору, облаштування і проектування заходів, визначення їх складу, об'єму, послідовності, місця і часу проведення.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Найбільші озера й лимани України
2. Регулювання розвитку рекреаційного водокористування
3. Рибогосподарський потенціал водних об'єктів

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

1. Водосховища як особливий вид водних об'єктів для відпочинку і спорту
2. Водні рекреації
3. Підвищення ефективності рекреаційного використання водних об'єктів

3. Тести:

1. Яка загальна кількість водосховищ на земній кулі?

- а) більше 30 тисяч;
- б) не більше 30 тисяч;
- в) більше 20 тисяч;
- г) не більше 20 тисяч

2. До якої відмітки наближається сумарна площа акваторії водосховищ?

- а) до 100 тисяч квадратних кілометрів;
- б) 10 тисяч квадратних кілометрів;
- в) до 400 тисяч квадратних кілометрів;
- г) 200 тисяч квадратних кілометрів

3. Загальна площа водного дзеркала Київського водосховища

- а) 922 км²;
- б) 800 км²;
- в) 660 км²;
- г) 300 км²

4. Найбільші штучні водойми створені на Дніпрі

- а) Червонооскольське і Печенізьке;
- б) Київське, Канівське, Кременчуцьке, Дніпродзержинське, Дніпровське і Каховське водосховища;
- в) Старобешівське, Ладиженське, Дніпродзержинське, Дніпровське;
- г) Київське, Канівське, Ладиженське

5. Найбільш відома група озер Волині

- а) Шацькі озера;
- б) Придунайські озера;
- в) Білі озера;
- г) Довгі озера

6. Найбільше озеро в групі Шацьких озер

- а) Турське;
- б) Біле;
- в) Довге;
- г) Свитязь

7. Найбільше прісноводне озеро України

- а) Ялпуг;
- б) Кугурлуй;
- в) Китай;
- г) Катлабуг

8. Класифікація Карпатських озер за засобом виникнення

- а) льодовикові та завальні;
- б) вулканічні та завальні;
- в) магмові, льодовикові, вулканічні та завальні;
- г) льодовикові, вулканічні та завальні

9. Найбільший лиман на узбережжі Азовського моря

- а) Білий лиман
- б) Молочний лиман;
- в) Довгий лиман;
- г) Шаганський лиман

10. Від чого залежать масштаби розвитку більшості літніх видів спорту на водоймах?

- а) сервісу інфраструктури туризму;
- б) соціального стану населення;
- в) політичного стану країни;
- г) температури води і повітря.

ТЕМА 6. ФОРТЕЦІ, ЗАМКИ І МОНАСТИРІ ЯК КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНІ ОБ'ЄКТИ

“Замки й фортеці – найвиразніші реальні свідки нашої драматичної минущини, невпинної збройної боротьби за терени, що текли молоком і медом...”

Ольга Пламеницька

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується розгляду законодавства України про охорону культурної спадщини, розкриттю класифікації об'єктів культурної спадщини, стану краєзнавчої вивченості замків і фортець України та стану краєзнавчої вивченості монастирів України, характеристиці видатних пам'яток фортифікаційного зодчества України, питанням використання замків, монастирів, фортець у розвитку туризму.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- вивчити законодавство України про охорону культурної спадщини;
- вивчити стан краєзнавчої вивченості замків і фортець України
- проаналізувати основні риси видатних пам'яток фортифікаційного зодчества України;
- проаналізувати напрями використання замків, фортець і монастирів в туризмі.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Культурна спадщина та її значення для розвитку туризму України

Охорона культурної спадщини України регулюється Законом України «Про охорону культурної спадщини» зі змінами і доповненнями від 30.12.2009 р. Прийнятий цей закон у першій редакції 8.06.2000 р. Цей Закон регулює правові, організаційні, соціальні та економічні відносини у сфері охорони культурної спадщини з метою її збереження, використання об'єктів культурної спадщини у суспільному житті, захисту традиційного характеру середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. Цим законом також визначено термінологічний апарат.

Культурна спадщина – сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

Об'єкт культурної спадщини – визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи

водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Пам'ятка – об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Охорона культурної спадщини – система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

Історично населене місце – населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України.

Музеєфікація – сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування.

Класифікація об'єктів культурної спадщини

1. **За типами** об'єкти культурної спадщини поділяються на:

- **споруди (витвори)** – твори архітектури та інженерного мистецтва, твори монументальної скульптури та монументального малярства, археологічні об'єкти, печери з наявними свідченнями життєдіяльності людини, будівлі або приміщення в них, що зберегли автентичні свідчення про визначні історичні події, життя та діяльність відомих осіб;
- **комплекси (ансамблі)** – топографічно визначені сукупності окремих або поєднаних між собою об'єктів культурної спадщини;
- **визначні місця** – зони або ландшафти, природно-антропогенні витвори, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду.

2. **За видами** об'єкти культурної спадщини поділяються на:

- **археологічні** – рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могильники, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, наскельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під земною поверхнею та під водою і є невідтворним джерелом інформації про зародження і розвиток цивілізації;
- **історичні** – будинки, споруди, їх комплекси (ансамблі), окремі поховання та

некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів;

- **об'єкти монументального мистецтва** – твори образотворчого мистецтва: як самостійні (окремі), так і ті, що пов'язані з архітектурними, археологічними чи іншими пам'ятками або з утворюваними ними комплексами (ансамблями);
- **об'єкти архітектури та містобудування** – окремі архітектурні споруди, а також пов'язані з ними твори монументального, декоративного та образотворчого мистецтва, які характеризуються відзнаками певної культури, епохи, певних стилів, традицій або авторів; природно-архітектурні комплекси (ансамблі), історичні центри, вулиці, квартали, площі, залишки давнього розпланування та забудови, що є носієм певних містобудівних ідей;
- **об'єкти садово-паркового мистецтва** – поєднання паркового будівництва з природними або створеними людиною ландшафтами;
- **ландшафтні** – природні території, які мають історичну цінність;
- **об'єкти науки і техніки** – унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей.

Охорона археологічної спадщини України регулюється Законом України **“Про охорону археологічної спадщини”** зі змінами і доповненнями від 09.09.2010 р. та 13.01.2011 р. (з 13.06.2011 р. До цього Закону будуть внесені зміни, що передбачені пп.19 п.11 Закону України від 17.02.2011 р.). Цей закон регулює відносини, пов'язані з охороною археологічної спадщини України - невід'ємної частини культурної спадщини людства, вразливого і невідновлюваного джерела знань про історичне минуле, а також визначає права та обов'язки дослідників археологічної спадщини.

Археологічна спадщина України (далі - археологічна спадщина) - сукупність об'єктів археологічної спадщини, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, а також рухомі культурні цінності (археологічні предмети), що походять з об'єктів археологічної спадщини;

Об'єкт археологічної спадщини (далі - археологічний об'єкт) - місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їх частини, пов'язані з ними території чи водні об'єкти, створені людиною, незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінності з археологічного, антропологічного та етнографічного погляду і повністю або частково зберегли свою автентичність;

Пам'ятка археології (далі - археологічна пам'ятка) - археологічний об'єкт

національного або місцевого значення, занесений до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Фортеці, замки, монастирі – як складова історико-архітектурного туристичного потенціалу

У багатій історико-архітектурній спадщині України визначне місце належить *пам'яткам оборонної архітектури* — фортецям, замкам, оборонним храмам, міським укріпленням. Упродовж багатьох століть роль оборонних споруд була провідною в системі міст і містечок. Без перебільшення можна сказати, що від рівня організації оборони залежала доля всіх поселень.

Споруди оборонного типу, або, як ми тепер їх називаємо, пам'ятки оборонного будівництва, зводили як для захисту від ворожих нападів, так і для оборони великих феодалів і магнатів від народного гніву і частих взаємних нападів феодалів-сусідів. Потреба в обороні краю з кожною наступною епохою видозмінювала архітектурну монументальність оборонних споруд краю. Завдяки цьому на місці давніх дерев'яно-земляних укріплень давньослов'янських градів з'являються кам'яні укріплення княжих резиденцій і палаців, а згодом — укріплені династичні замки і садиби господарів краю. У період пізнього середньовіччя оборонну роль в Україні відігравали не лише замки і фортеці, а й численні церкви і монастирі.

Фортецею називають як одиночну оборонну споруду, так і комплекс споруд. Як правило, це територія, обнесена фортечною стіною, у якій перебував постійний гарнізон з запасами продовольства та озброєння для перебування в довгостроковій осаді. Класична фортеця мала кілька веж, з'єднаних кріпосною стіною.

Замок – це невелика фортеця, в якій проживали феодали. Деякі замки втрачали оборонне значення і ставали палацами.

Різниця між фортецею та замком полягає у тому, що замок - це, фактично, одна будова, у якої в єдине ціле з'єднані стіни, мости, вежі і житлові приміщення. А фортеця – це, фактично, ділянка території, обнесена стіною з вежами.

Монастир – це церковна установа, в якій мешкає та здійснює свою діяльність чоловіча або жіноча община, що складається з православних християн, котрі добровільно обрали чернечий образ життя для духовного та морального удосконалення і спільного сповідання православної віри.

Монастирі частково можна використовувати для розташування туристичних закладів:

- **монастирі бернардинів** у Львові, Луцьку, Бережанах,
- **монастирі кармелітів** в Олеську, Бердичеві, Львові,
- **монастир – скит** у Севастополі, Домініканські монастирі у Жовклі, Львові.

Якщо замки можна використовувати під туристичні заклади, то монастирі є суто пізнавально – екскурсійними туристичними об'єктами.

Стан краєзнавчої вивченості пам'яток фортифікаційного зодчества

Перші науково-краєзнавчі описи замків та монастирів України почали проводитися в XIX ст. Члени Одеського товариства історії і старовини видали кілька книг, в яких наведені історико-архітектурні характеристики багатьох фортець та замків Бессарабії, Поділля та Волині.

Дослідження замків Галичини, виконане в другій половині XIX ст. істориком А. Чаловським, цінне тим, що автор використав архівні матеріали. У книзі, крім тексту, є рисунки і плани замків у Бережанах, Добромилі, Кудринцях, Окопах, Пньові, Сидорові, Старому Селі, Свіржі, Теробовлі, Чорткові, Збаражі, Раківці, Галичі. У наступній книзі А. Чаловського у співавторстві з істориком Б. Януглем описані замки, монастирі, церкви, костели та синагоги Тернопільського воєводства. Крім того, у Львівській бібліотеці НАН України є рукописний фонд імені А. Чаловського, в якому зберігається багато інвентарних описів XVII—XIX ст. замків і монастирів Галичини. У них практично зібрано матеріал про спорудження, функціонування, реконструкції та зруйнування замків, фортець і монастирів у Львівській, Івано-Франківській і частково Тернопільській областях. Про пам'ятки історії і культури Поділля, насамперед, фортеці краю, видана в 1901 р. книга краєзнавця В. Гульдмана. Креслення планів замків у ній відсутні. Матеріали книги були використані для складання археологічної карти Подільської губернії. Про замки Поділля видано кілька книг польського історика Юзефа Роме. У книзі про Кам'янець-Подільський автор детально описує фортецю, історію її будівництва та реконструкції.

Перші дослідження замків Волині в кінці XIX — на початку XX ст. здійснили мистецтвознавець Ю. Дуткевич, мистецтвознавець і етнограф А. Шрусевич. В їхніх працях описані фортифікації в Луцьку, Володимирі-Волинському, Олиці, Клевані, Ізяславі, Острозі, Новомалині, Корці. Про пам'ятки історії Волині, а саме замки та монастирі.

У другій половині XIX ст. в Україні розпочали проводити археологічні розкопки. Вони стали невід'ємною частиною при дослідженні замків та монастирів, особливо їх зруйнованих частин. Археолог В. Антонович у 1900 р. видав археологічну карту Волинської губернії, яка супроводжувалася текстовим матеріалом на 130 сторінках.

Архітектор Л. Маслов опублікував декілька статей про архітектуру Луцького замку та оборонних веж Волині. Більшість замків і монастирів Волині була описана названими дослідниками.

Замки Закарпаття досліджувалися відомим українським археологом Я. Пастернаком. У своїй роботі "Середньовічні городи на Закарпатті", яка видана у Львові в 1932 р., автор описав 15 замків регіону.

Фортеці та монастирі Криму вперше описані російськими дослідниками в XIX ст. Мистецтвознавець М. Кондаков, історики Г. Котов і Є. Марков, краєзнавець В. Смирнов досліджували пам'ятки історії Криму, починаючи з часів дохристиянського Херсонеса до періоду Кримського ханства. Зроблені фотографії та замальовки фортець у Судаку, Феодосії, Алушті, Гурзуфі, монастирів у Бахчисараї та Старому Криму.

Усі 16 фортець Дніпровської лінії на Лівобережній Україні описані істориком Я. Новицьким у 1905 р. У книзі 176 сторінок тексту, є фотографії і плани деяких фортифікацій.

Дослідженням замкових та монастирських комплексів України у радянський період історії присвячені роботи Ю. Асеева, С. Безсонова, С. Висоцького, Б. Возницького та інших. Фундаментальні дослідження пам'яток архітектури України, включаючи чимало замкових і монастирських комплексів, провів професор Ю. Асеев. У численних монографіях та наукових статтях автор дослідив архітектуру Київської Русі, стольного Києва, Лівобережжя, Придніпров'я, Криму.

Численні наукові праці видатного українського професора Г. Логвина присвячені дослідженню пам'яток архітектури України в усіх регіонах. Ним неодноразово обґрунтовувалася пріоритетність використання оборонних пам'яток нашої землі для цілей туризму й екскурсійно-музейного краєзнавства.

Характеристика видатних пам'яток фортифікаційного зодчества України

Замки і монастирі — це найбільші за розмірами історичні споруди в забудові населених пунктів. Завдяки своїм масштабам вони досі виступають композиційними центрами багатьох історичних міст і сіл України (Києва, Переяслава, Чигирини, Полтави, Путивля, Чернігова, Глухова, Батурина, Охтирки, Новгород-Сіверського, Львова, Кам'янця-Подільського, Білгорода-Дністровського, Жовкви, Дрогобича, Белза, Судака та ін.). Деякі з наших міст — Київ, Львів, Володимир-Волинський, Луцьк, Путивль, Новгород-Сіверський, Білгород-Дністровський — мали надзвичайно розвинену й складну систему укріплень, що формувалися понад півтисячоліття. Головні транспортні торговельні шляхи проходили через більшість укріплених міст та містечок. Торговельні зв'язки міст різних регіонів України, завдяки укріпленим територіям, сприяли не лише розвитку внутрішнього ринку, але й міжнародній торгівлі.

Найбільше фортифікаційних споруд, з огляду на особливості історико-регіонального розвитку, збереглося на заході України. Саме в цьому регіоні найбільшого розквіту досягла Давньоруська держава (доба Данила Галицького, якому вдалося об'єднати землі від Карпат до Дніпра) й найдовше протрималася давньоукраїнська державність. А згодом, саме тут на місці давньоруських твердинь польські завойовники вибудовували свої перші кам'яні замки, аби

утримати новозахоплені руські краї у покорі.

Туристично найбільш загосподарьованими є **замки Львівщини**: Одеський, Підгорецький, Золочівський, Поморянський, Свіржський та Старосільський.

Що не до замків Львівщини, які не ввійшли в маршрут масового туризму "Золота підкова Львівщини", їх стан доволі занедбаний. Мова йде про давньоруську фортецю Тустань, Бродівський та Добромильський замки.

У с. Урич знаходяться залишки давньоруської наскельної **фортеці Тустань** (IX—XV ст.) — без перебільшення унікальної у давньоруському зодчестві пам'ятки оборонної архітектури. Тустань була адміністративним центром волості, де в часи Київської Русі, Галицького і Галицько-Волинського князівств брали мито за провіз солі. Гарнізони скельного замку Тустань і ряду інших укріплень охороняли дороги, що виходили на головний шлях до Верецького перевалу (давня назва — "Руський шлях") — Перша писемна згадка про місто-фортецю Тустань є в Галицько-Волинському літописі 1255 р.

Бродівський замок бастионного типу XVII ст. зведений за кращими взірцями голландської та італійської систем оборонних споруд у 1630—1635рр. під керівництвом талановитого архітектора Андре дель Аква і французького військового інженера Гійома де Боплана. П'ятикутну в плані територію замку оточував глибокий рів. "Укріплення склалися з п'яти бастионів і куртин із 75 казематами в товщі земляних валів. У XVIII ст. Станіслав Потоцький перебудував замок на пізньобароковий палац-резиденцію з парадним в'їздом з боку міста. У 1772р. австрійський уряд дав розпорядження знищити замок. Тоді були зруйновані два бастиони з боку міста, окремі каземати, вхідна брама і башта. На території Бродівського замку зберігся бароковий **палац С. Потоцького** — простора двоповерхова цегляна будівля з бічними ризалітами, що тягнеться вздовж північної куртини замку. І замок, і палац досі перебувають у вкрай занедбаному стані, хоча архітектурні особливості цих об'єктів оптимально відповідають для організації на базі фортифікацій мальовничого замку-готелю з лицарським рестораном та пивними льохами.

Місто Добромиль на березі Вирви виникло ще в добу Галицько-Волинської держави. У 1450р. львівський ловчий Микола Гербурт побудував на Сліпій горі біля Добромиля дерев'яний замок. У 1566 р. король Сигизмунд Август надав Добромилю магдебурзьке право. Тоді ж на місці дерев'яного розпочато спорудження родового кам'яного замку, а саме місто було обнесено високими валами й частоколом. **Замок Гербуртів** знаходиться за 4 км на північний схід від міста на високій і крутій горі Сліпій (556 м над рівнем моря) і в плані має овальну форму (стіни йдуть по контуру вершини гори). До нашого часу збереглися восьмигранна надбрамна башта зі стрільницями і прямокутними віконними отворами, а також два фрагменти оборонних стін завтовшки до 2 м, рови і фундаменти трьох інших башт.

Замки Волині сягають фундаментами дулібських та давньоруських часів.

Традиційні канони давньоруського оборонного зодчества збереглися в них найкраще, порівняно з іншими регіонами України. Кращими твердинями краю є *Луцький* (1340—1452 рр.), *Любомильський* (XV—XVI ст.) й *Олицький* (1564 р.) замки.

Луцький замок — краща фортифікаційна споруда краю, що постала на крутому березі р. Стир для захисту літописного града Лучеська, перша документальна згадка про який у "Повісті врем'яних літ" датована 1085 р. Після приєднання Володимиром Великим Волині до складу Київської Русі князь близько 999—1000рр. заклав у Луцьку могутню фортецю. Ця фортеця зуміла витримати облоги військ польського короля Болеслава Сміливого, Андрія Боголюбського, галицького князя Володимира Володаревича, Ярослава Осмомисла. Однак у середині XIII ст. на вимогу монгольського хана лучани були змушені зруйнувати це укріплення. Будівництво кам'яної фортеці на місці давньоруських дерев'яно-земляних укріплень розпочато литовсько-руським князем Любартом Гедиміновичем (1340—1380 рр.), а завершено князем литовсько-руських земель Свидригайлом (1400—1452 рр.).

Замок Любарта утворюють три наріжні башти: В'їзна, або Вежа Любарта, Стирова, або Вежа Свидригайла, та Владича, з'єднані мурами з бійницями. Спочатку замок мав стиль романо-готичної архітектури, а при перебудові у XVI ст. набув рис ренесансу. У центрі замкових укріплень стояв величний кафедральний собор Іоанна Богослова — усипальниця князя Любарта та інших волинських князів — збудований у другій половині XII ст. волинським князем Ярославом Ізяславовичем. Після реставраційних робіт замку було повернуто первісний вигляд. У центрі замкового дворища відбудовано князівський палац. У 1987 р. у Владичій башті відкрито *унікальний Музей дзвонів*, а у В'їзній башті розміщено виставки будівельної кераміки та старожитностей.

Неподалік замку Любарта знаходиться башта князів Чарторийських — залишок *Низького замку* Луцька (знаходився на місці католицького собору Святих Петра і Павла, вибудованого у 1616—1640 рр. за проектом італійського архітектора Джакомо Бріані).

Надзвичайно багату фортифікаційну спадщину має невелика **Рівненська область** — східний форпост історичної Волині. Тут з періоду середньовіччя збереглися такі пам'ятки оборонного зодчества, як *замки князів Острозьких* в Острозі (XIV—XVI ст.) і Дубно (1550 р.), замок-моноліт *князів Чарторийських* (середина XV ст.) у Клевані; руїни замків у селах Новомалин (XIV—XV ст.), Корець (*замок князів Корецьких*, XV—XVII ст. та *оборонний Свято-Троїцький монастир*), Гайкури (*замок династії Вишневецьких*, XV—XVII ст.), Губків (XV—XVII ст.), *Степань* (XV—XVI ст.), а також палац XVI—XVII ст. у Дубно, *палац Отецьких* (1789 р.) у Великих Межирічах та *Троїцький монастир-фортеця* (XV—XVI ст.) і *брама міських мурів* (XVI ст.) у Межирічі Острозького району.

Острозький замок — краща фортифікаційна споруда краю, що постала для захисту літописного граду Острога, перша документальна згадка про який у "Повісті врем'яних літ" датована 1100 р. Найбільший розквіт Острозького замку, а також усієї Волині та Київщини припадає на період правління Костянтина Острозького (1526—1608рр.) — володимирського старости, київського воєводи, коронного сенатора Речі Посполитої. Після переломної події Лівонської війни — перемоги в битві під Оршею армії царя Івана Грозного — Костянтин Острозький отримав за свої ратні подвиги титул Великого гетьмана Литовського й зумів створити автономну православну руську державу в державі Речі Посполитої. Його володіння простягалися від Білої Церкви на сході до Турово-Пінська на півночі. Відтак, у середині XVI ст. князівська столиця Острог стала одним з найбільших міст України, національним центром ремесла, торгівлі й етнокультурного українського відродження.

Замок князів Острозьких-Любомирських у Дубно — одна з найнепрístupніших твердинь Волинського краю. Його збудовано в 1492 р. князем Костянтином Острозьким на місці старого давньоруського укріплення. На початку XVII ст. каштелян краківський, князь Януш Острозький перебудував замок у стилі пізнього ренесансу. Після згасання династії Острозьких замком володіли князі Заславські, Сангушки, Любомирські, Баратинські. І кожен новий власник додавав замку нові архітектурно-стилістичні елементи. Ця оборона споруда упродовж століть ніким не була взята приступом. Замок зумів витримати облоги кримських татар, козаків Максима Кривоноса (1648 р.), російських військ Шереметьєва (1660 р.). На початку XVII ст. після Люблінської унії Дубно стає одним з центрів поширення католицизму на православній Волині. Місцеві православні церкви перетворювалися на уніатські греко-католицькі, посеред Дубно "виросли" укріплені католицькі монастирі бернардинів і кармеліток.

Окреме місце у замковому «намисті» посідають **замки Закарпаття**. У Закарпатті збереглися класичні феодальні замки західноєвропейського типу: Мукачівський, Ужгородський, Невицький, Середнянський, Чинадіївський, Виноградівський, Королевський, Боржавський тощо.

Туристичною визитівкою є **замок «Паланок»** (Мукачівський), розташований на горі вулканічного походження 68-метрової висоти. Здалеку він виглядає монолітною невеликою кам'яною будівлею, а з близької відстані — це каскад терас з різноманітними спорудами — стінами, баштами, будинками. Загальна площа замку 14 тис. кв. метрів і складається він з трьох частин - Верхнього, Середнього та Нижнього замків. Найстаріший - Верхній замок (XIV-XVI ст.) - знаходиться на вершині гори; Середній (XVII ст.) - на терасі на 6 метрів нижче і Нижній замок (XVII ст.) - ще на 10 метрів нижче. Теперішнього вигляду замок набув на початку XVII століття, коли було закінчено забудову усіх чотирьох терас Замкової гори. Комплекс замку в плані є витягнутим, дещо скошеним прямокутником. Він весь оточений сухими ровами 10-12 метрової глибини та кам'яними стінами 3-3,5

метри завтовшки. Навколо замку розміщено вісім бастіонів, збудованих у XVII ст., раніше на бастіонах розташовувалась артилерія. Зараз Паланок – це відреставрована середньовічна фортеця. В ньому функціонують: історичний музей, картинна галерея з виставкою сучасних живописців, художній салон, виставка "Дерев'яні церкви Закарпаття" тощо.

У замковому «намисті» України **Передкарпаття** репрезентоване кількома оборонними спорудами на чолі з величною **Хотинською фортецею**. Спочатку це була невелика, збудована східними слов'янами на місці давнього поселення дерев'яна фортеця, яка захищала їх від численних завойовників. Поряд з нею і одночасно з нею існувало неукріплене селище. На його території археологи виявили залишки напівземлянкових жител з печами-кам'янками, які датуються IX-X ст., а на глибині 1,2-1,4 м було виявлено культурний шар VII-VIII ст. Після монголо-татарського завоювання Русі роль Хотина, як одного з найважливіших форпостів Галицько-Волинського князівства на південному заході ще більше виросла. Його укріплення охороняли важливу переправу на Дністрі і стримували грабіжницькі напади степових кочівників. Князь Данило Галицький посилено будував нові і укріплював старі фортеці. Виконуючи його волю, в Хотині в 40-50-х роках XIII ст. замість дерев'яних побудували кам'яні укріплення.

Упродовж XV-XVI ст. Хотинська фортеця була резиденцією молдавських господарів. Завдяки міцній твердині і вигідному розташуванню, Хотин став центром розвитку ремесел і торгівлі, які в свою чергу сприяли розквіту культури та економіки міста.

Окрім цього замку слід відзначити **Галицький, Пнівський, Чернелицький, Раковський замки**.

Західне Поділля – багатовіковий форпост Речі Посполитої супроти турецької експансії й татарських навал. Загалом тут нараховується близько 500 середньовічних фортифікаційних споруд. Серед них замки в таких населених пунктах: Кременець, Терехівля, Бережани, Збараж, Бучач, Підзамочок, Чортків, Скала-Подільська, Окопи, Іване-Пусте, Кривче, Висічка, Чернокозинці, Золотий Потік, Кудринці, Микулинці, Сидорів тощо.

Хмельниччина також визначається багатством пам'яток оборонного зодчества, центром якої є Кам'янець-Подільська фортеця – найбільш неприступна середньовічна оборонна споруда не лише України, а й цілої Європи.

Кам'янець-Подільська фортеця – належить до визначних історичних об'єктів України і визначних прикладів української реставрації часів її розквіту – 1970-х – початку 1980-х рр. Величезний за територією і складний за хронологією формування комплекс став об'єктом реставрації на початку 1960-х рр. Історія заснування фортеці починається в XII столітті. Одинадцять башт входять до складу фортеці, кожна має свою назву і свою історію. Так, наприклад, найвища башта названа Папською тому, що була збудована на кошти, виділені папою римським Юлієм II. Ще її називають Кармелюковою, бо в ній тричі був ув'язнений

Устим Кармелюк. У Чорній (кутовій) башті знаходиться криниця глибиною 40 м і в діаметрі 5 м видовбана в скалі. Досі в її стінах збереглося величезне дерев'яне колесо з пристроєм для підняття води на поверхню. В цьому замку було знято такі відомі стрічки як «Тарас Бульба», «Циганка Аза», «Балада про доблесного лицаря Айвенго».

Окрім Кам'янець-Подільської фортеці, на Хмельниччині є чимало замків: **Жванецький, Меджибізький, Сатанівський, Летичівський, Старокостянтинівський.**

Справжньою перлиною фортифікаційного зодчества **Півдня України** є **Акерманська фортеця у Білгороді-Дністровському** Одеської області.

Вона побудована на залишках античного міста Тіри і має свою історію. Почалося возведення твердині в XIII столітті й тривало 200 років. Про будівництво фортеці існує багато різноманітних версій. Одні вважають її турецькою, інші — молдавською, а замок-цитадель — генуезьким. Хоча існує думка, що до створення цієї оборонної споруди приклали руку й молдовани, й генуезці, й турки. Саме тому праця стількох народів дала свої плоди: фортеця стала надмічним військово-технічним комплексом, до того ж і справжнім містом.

Найстаріша та найзагадковіша частина Акерманської твердині, що знаходиться в її північній частині, — цитадель. Її будівництво науковці відносять до кінця XIII сторіччя. Площа цього двору трохи більша 300 квадратних метрів. А в чотирьох його кутах розміщувалися 4 найміцніші башти, кожна з яких має своє призначення. Так, в Комендантській, або Адміністративній, розміщувався комендант зі своїм штабом. Башта Темниця протягом століть була місцем ув'язнення непокірних. А в Скарбниці зберігали свої скарби генуезці, золотоординці.

Окреме місце у фортифіканській спадщині України займає **Крим**, перлиною якого є **Судацька фортеця.**

Фортеця розташована на стародавньому кораловому рифі, що є конусоподібною горою (Киз-Кулле-Бурун або Кріпосна), біля Судацької бухти Чорного моря. Площа фортеці майже 30 гектарів. Перші кріпосні споруди побудували тут візантійці у 6-7 століттях. Потім фортецею заволоділи хазари, в 10-12 століттях — знову візантійці. В 13 столітті Сугдея стає центром венеціанської колонії, але поступово генуезці витіснили своїх суперників із Криму. В 1365 році вони захопили Солдайю (генуезька назва Судака), а потім і весь південний берег. Більшість будівель Судацької фортеці, що збереглися до наших днів, належать генуезькому періоду, тому її іменують «генуезькою». Фортеця стояла століттями. Вона була непідвладна природним стихіям, оскільки камені будівель були скріплені спеціальним розчином, який мав еластичність і тому її стінам не були страшні землетруси. Зруйнували її люди, розтягнувши як будматеріал для своїх будівель. В 1960-х роках була спроба відновити первісний вигляд фортеці. Було пророблено багато роботи, проте вона не була закінчена. З

часом одна зі стін, побудованих радянськими будівельниками, рухнула.

Окрім цієї фортеці слід звернути увагу на *печерні фортеці*: Чуфут-Кале, Тепе-Кермен, Мангуп та інші.

Велике значення в історії України мали *оборонні монастирі*. На території Львівської області збереглися три оборонні монастирі в селах Уневі, Крехові та Лаврові.

Івано-Франківська область відома двома історичними монастирями оборонного типу: Гошівським та Манявським скитом.

На Хмельниччині знаходиться Бакотський Михайлівський печерний монастир, закладений ченцями з Києво-Печерської лаври. Язичницький печерний храм знаходиться в Ямпільському районі Вінницької області. Свято-Успенський печерний монастир у Лядові Вінницької області – найбільший із печерних комплексів Поділля.

Слід звернути увагу на Свято-Троїцький Межиріцький монастир-фортецю (Рівненщина), Свято-Троїцький Корецький монастир-фортецю (Рівненщина), Бердичівський монастир-фортецю ордену капуцинів (Житомирська область), Свято-Успенську Почаївську Лавру (Тернопільська область), Свято-Успенську Лавру (Донецька область), Єлецький Успенський монастир (Чернігівська область), Києво-Печерську Лавру (м. Київ) та інші.

Києво-Печерська лавра – православний монастир, заснований у 1051 році монахами Антонієм і Феодосієм у печерах біля літньої княжої резиденції Брестово поблизу Києва.

В одинадцятому столітті монастир став центром розповсюдження і затвердження християнства в Київській Русі.

У дванадцятому столітті монастир отримав статус «лаври» – головного великого монастиря.

У вісімнадцятому столітті Києво-Печерська лавра стала найбільшим церковним феодалом на Україні.

Їй належали три міста, сім містечок, біля двохсот сіл і хуторів, більше семидесяти тисяч кріпаків, дві паперові фабрики, одинадцять цеглових і шість скляних заводів, більше ста шестидесяти винокурень і вітряків, біля двохсот шинків, два кінних заводи. Києво-Печерській лаврі було підпорядковано багато дрібних монастирів і так названі пустелі (зокрема, Китаєвська, Микільська та інші під Києвом) з їхніми угіддями і кріпаками на Україні, в Росії і в Білорусії.

У лаврі працювали відомі літописці Нестор (автор «Повести временных лет»), Нікон, Сільвестр. Києво-Печерська лавра здійснювала широке будівництво ще з одинадцятого століття (Успенський собор, Троїцька надвратна церква). Наприкінці дванадцятого століття навколо Києво-Печерської лаври було возведено оборонні стіни (у 1240 році вони були зруйновані ордами Батия). У 1698-1701 році паралельно до них було споруджено нові фортечні стіни з бійницями і баштами. У 1731-1744 році споруджено велику лаврську дзвіницю,

висота якої - 96,52 метра.

На території лаври поховано багато видатних осіб, зокрема, біля трапезної - генеральний суддя українського війська В.Кочубей і полтавський полковник І.Скра. У Спаса на Брестові церкві – засновник Москви Юрій Долгорукий.

У музеях і фондах, розташованих на території Києво-Печерської лаври, можна побачити рукописи стародрукованих книг, колекцію тканин і вишивок. Особливий інтерес викликає колекція з дорогоцінних металів, стародавні гравюри і твори сучасних художників.

Усі збережені пам'ятки архітектури і містобудування України зараз перебувають під охороною й на обліку держави. Коротка кадастрова інформація про них міститься у спеціальному Державному реєстрі національного культурного надбання.

Використання замків, фортець і монастирів в туризмі

Містобудівний розвиток населених пунктів, художньо-естетичне виховання суспільства не можливі без включення замків, фортець та монастирів у сучасне життя, надання доступу до пам'яток історії та культури широким верствам населення України та іноземним туристам.

Нині активно функціонує й користується неабияким попитом серед європейських туристів національна система туристично-екскурсійних маршрутів "**Намісто Славутича**". Ця система охоплює 12 областей України: Дніпропетровську, Житомирську, Запорізьку, Київську, Кіровоградську, Миколаївську, Одеську, Полтавську, Сумську, Херсонську, Черкаську, Чернігівську та Київ. Розроблено туристично-екскурсійні маршрути за тематичними напрямками й місцями, багатими на пам'ятки історії, культури, архітектури та природи, а також пов'язаних з життям і діяльністю видатних людей. Зокрема, велике значення для розуміння витоків нашої держави у контексті загальноєвропейської історії має краєзнавче висвітлення періоду існування Київської Русі (IX—XIII ст.), охоплено унікальні давньоруські археологічні, історико-культурні, архітектурні пам'ятки X—XIII ст. у Києві, Чернігові, Каневі, Овручі, Острі; пам'ятки археології у Києві, Переяславі-Хмельницькому, Чернігові та селі Білогородці (літописному Белгороді — резиденції князя Володимира Великого).

Комплексний характер охоплення туристичними маршрутами замків проілюструємо на прикладі "**Золотої підкови Львівщини**" — це найприбутковіший комерційний маршрут замками України, пропонується усіма львівськими туристичними фірмами. Замковий тур зі Львова передбачає одноденну кільцеву мандрівку до найбільших оборонних споруд Львівщини: Олеського, Підгорецького, Свіржського, Золочівського, Старосільського замків та Високого замку Львова.

Заслугове на пріоритетну увагу й державну підтримку дуже цікавий

туристичний маршрут "Замками Західного Поділля". Цей маршрут охоплює близько сотні пам'яток оборонних культових споруд, замків та фортець бастіонного типу (у Тернополі, Скалі-Подільській, Котелівці, Шдгайцях, Теребовлі, Доброводах, Підгорянах, Яблунівці, Кам'янець-Подільському, Жванцях, Бережанах, Окопах, Кудрицях, Рихті, Теребовлі, Чорт-кові й ін.). Опорними пунктами цього маршруту є величні оборонні комплекси Кам'янець-Подільської й Хотинської фортець. Оборонні споруди України сьогодні використовують під заклади відпочинку і туризму шляхом їх пристосування безпосередньо під готелі, через відкриття у них закладів харчування відвідувачів (стилізовані під старовину ресторани й таверни з середньовічною кухнею та історичними місцевими напоями), шляхом відкриття музейних експозицій у приміщеннях.

В Україні започаткування *замково-готельного бізнесу* має неабиякі перспективи. По-перше, в нашій країні налічуємо до двох десятків фортифікацій чи їх руїн, найдоцільніший шлях відродження яких полягає в переобладнанні їх під готельно-анімаційні комплекси. По-друге, цей турпродукт користується стабільною популярністю серед європейських туристів, які хочуть і готові платити за можливість знайомства з українськими замками. Романтика готельно-замкових турів традиційно приваблює закоханих та молоді подружжя, цьому виду відпочинку надають перевагу люди з розвинутим естетичним смаком тощо.

Ще більші перспективи має шлях *музейно-анімаційного відродження* найвеличніших фортифікацій держави, що є загальнонаціональним надбанням і повинні бути доступними для широких верств відвідувачів, передусім молоді. Відбудова фортифікацій, розміщення в них експозиції, яка відтворюватиме картини минулщини й оголошення цих фортифікацій скансенами — музеями під відкритим небом — пріоритетний шлях туристичного відродження більшої частини українських замків і фортець. А поживаленню туристичного інтересу до них має сприяти якісне інформаційно-рекламне просування та проведення різнобічних історико-театралізованих фестивалів, змагань і анімаційних шоу.

Стало доброю традицією щоліта, у самий розпал курортного сезону, коли Південний берег "скуповують" сотні тисяч туристів, проводити у **стінах Судацької фортеці міжнародний фестиваль "Лицарський замок"**. Це надзвичайно цікаве анімаційне шоу, що "занурює" його учасників і глядачів у войовниче середньовіччя. На фестиваль з'їжджаються члени клубів історичного фехтування з різних міст України, Росії, Білорусі, Молдови, Польщі. Вони привозять з собою середньовічні костюми, зброю і захисні обладунки, осадні пристрої, мушкети й гармати різних калібрів. Організатор цього масштабного анімаційного дійства — Федерація історичного фехтування і реконструкції (Київ)

Крім уже освоєних Кам'янець-Подільської, Хотинської й Мукачівської фортець, є ще понад 30 привабливих фортифікацій Західного Поділля й Волині, які здатні "ожити" з появою у них досвідчених аніматорів з клубів історичного фехтування, а відтак — і туристів, ласих до справді цікавих історичних

постановок та шоу-програм.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Навести приклади охорони археологічної спадщини
2. Загублені у часі замки та фортеці Львівської області
3. Зробити картку переліку замків України

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

- Використання замків, фортець і монастирів в туризмі
- Характеристика видатних пам'яток фортифікаційного зодчества України

3. Тести:

1. У період яких сторіч кам'яні споруди — замки і монастирі — остаточно витіснили дерев'яні оборонні споруди попередніх епох?

- а) XII-XIII ст.
- б) XIII-XVI ст.
- в) XVI-XVII ст.
- г) XVI-XVIII ст.

2. Найбільша кількість замків, фортець та оборонних монастирів збереглася до нашого часу в якій частині України?

- а) на півночі
- б) на півдні
- в) на сході
- г) на заході

3. Термін «об'єкт культурної спадщини» - це

- а) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), а також території чи водні об'єкти, що донесли до нашого часу цінність з наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;
- б) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;
- в) споруди, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність;

г) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості.

4. Згідно з законом України «Про охорону культурної спадщини» «пам'ятка» - це

а) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети;

б) населене місце, яке зберегло повністю або частково історичний ареал і занесене до Списку історичних населених місць України;

в) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості;

г) об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

5. Згідно з законом України «Про охорону культурної спадщини» «охорона культурної спадщини» - це

а) система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація), запобігання руйнуванню або заподіянню шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини;

б) система правових, організаційних, фінансових, матеріально-технічних, містобудівних, інформаційних та інших заходів з обліку (виявлення, наукове вивчення, класифікація, державна реєстрація);

в) сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування;

г) сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини.

6. Згідно з законом України «Про охорону культурної спадщини» надайте визначення терміну «музеєфікація»

а) сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини;

б) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети;

в) сукупність науково обґрунтованих заходів щодо приведення об'єктів культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування;

г) запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

7. Класифікація об'єктів культурної спадщини за типами

- а) споруди (витвори) та визначні місця;
- б) комплекси (ансамблі) та визначні місця;
- в) споруди (витвори), комплекси (ансамблі) та нерухомі об'єкти культурної спадщини;
- г) споруди (витвори), комплекси (ансамблі) та визначні місця.

8. За видами об'єкти культурної спадщини поділяються на

- а) археологічні, історичні, об'єкти монументального мистецтва та об'єкти науки і техніки;
- б) історичні, об'єкти монументального мистецтва, об'єкти архітектури та містобудування, об'єкти садово-паркового мистецтва та об'єкти науки і техніки
- в) археологічні, історичні, об'єкти монументального мистецтва, об'єкти архітектури та містобудування, об'єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтно-природні території та об'єкти науки і техніки;
- г) об'єкти садово-паркового мистецтва, ландшафтно-природні території та об'єкти науки і техніки.

9. До кращих твердинь (замків) Волині відносять

- а) Луцький, Любомильський й Олицький;
- б) Одеський, Підгорецький і Золочівський;
- в) Поморянський, Свіржський та Старосільський;
- г) Луцький й Олицький.

10. До туристично найбільш загосподарьованих замків Львівщини відносять

- а) Одеський, Підгорецький і Золочівський;
- б) Луцький, Любомильський й Олицький;
- в) Одеський, Підгорецький, Золочівський, Поморянський, Свіржський та Старосільський;
- г) Поморянський, Свіржський та Старосільський.

ТЕМА 7. СПЕЛІОТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

“...Печери... По-різному називають їх люди: підземна казка, світ чудес, восьме диво... Та в кожному випадку – це частинка рідної землі, унікальний, неповторний дивосвіт, який ми повинні вивчати і оберігати. . .”

Радзієвський В.О.

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується характеристиці основних видів печер за походженням; характеристиці печер України як пам'яток природи; розгляду етапів розвитку спелеології в Україні; вивченню напрямів розвитку спелеотуризму в Україні; історії вивчення печер України; напрямів використання печер в рекреаційних цілях.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- дослідити історію вивчення печер України;
- вивчити печери України як пам'ятки природи;
- зробити аналіз використання печер в рекреаційних цілях.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Печери – характеристика та основні види за походженням

Термін "*спелеологія*" (від гр. "*спелеон*" — *печера*) запропонував у 1890 р. французький археолог Емель Рів'єр. Зміст цього поняття весь час змінювався.

Під *спелеологією* нині розуміють одну з наук про Землю, що вивчає походження, розвиток, геологічні, гідрогеологічні та мікрокліматичні особливості печер, їх сучасну і древню фауну, технічні прийоми проникнення під землю і роботи в підземних умовах.

Печера — це геологічний об'єкт у вигляді порожнини або порожнин у верхньому шарі земної кори, які мають один або кілька отворів на поверхні.

Найбільш вживаними у спелеологів є такі терміни:

Печера - це порожнина в літосфері, довжина якої більше найбільшого розміру (ширини або висоти) входу.

Якщо навпаки - то дана порожнина називається **гротом**.

Якщо порожнина розташована вертикально - то неї називають **колодязем** (до 20 м глибини) або **шахтою** (глибше).

Глибина печери - перепад висот між входом і нижньою крапкою порожнини.

Довжина печери - сумарна довжина всіх прохідних ходів.

“Лазі” - вузькі, але довгі ділянки порожнин.

“Зали” - великі порожнини з високим зводом, відділені від сусідніх ділянок лазами.

“Каміни” - вертикальні ділянки порожнин.

“Сифони” - ділянки, заповнені водою.

“Галереї” – горизонтальні відносно прямі печери.

все це частини порожнин. Оскільки багато порожнин переходять одна в іншу - то говорять також про **печерні системи** (або **системи підземель**), що включають до себе зв'язані переходами шахти, гроти та ін.

Як же вони утворюються?

На це питання існує дві відповіді: або в результаті просочування води, що роками руйнує гірську породу, або від постійних руйнівних ударів хвиль об прибережні скелі.

Деякі **гірські печери** почали створюватися 60 000 000 років тому. Лили дощі, розливалися ріки, і монолітні гори повільно руйнувалися. Дощі постійно капали на гори, і на них почали з'являтися тріщини. А дощі продовжували лити. Вода струменіла, збільшуючи тріщини. Вона знаходила нові щілини в моноліті. Тріщини розширювалися до тунелів. Тунелі перехрещувалися, виникали ніші. Через мільйони років печери прийняли свою форму. А вода робила печери усе більше й більше.

Морські печери виникли під впливом хвиль, що плещуться об кам'яні стрімчаки уздовж узбережжя. Хвилі розчиняли стрімчаки. Вони руйнувалися також галькою й дрібним піском, що підточуються рік у рік .

Можна розділити печери за їхнім походженням на п'ять груп.

- 1) карстові печери;
- 2) тектонічні печери;
- 3) ерозійні печери;
- 4) льодові печери;
- 5) вулканічні печери.

Карстові печери. Таких печер більшість. Саме карстові печери мають найбільшу довжину й глибину. Карстові печери зустрічаються тільки там, де залягають розчинні породи: вапняк, мрамур, доломіт, крейда, а також гіпс і сіль. Хімізм карстових процесів такий, що часто вода, розчинивши породу, через якийсь час відкладає її назад, будуючи так звані натічні утворення: сталактити, сталагміти тощо.

Тектонічні печери. Такі печери можуть виникати в будь-яких породах у результаті утворення тектонічних розламів. Як правило, такі печери зустрічаються в бортах глибоко врізаних у плоскогір'я річкових долин, коли величезні масиви породи відколюються від бортів, створюючи тріщини, які клином сходяться із глибиною. Найчастіше вони завалюються пухкими відкладеннями з поверхні масиву, але іноді утворюють досить глибокі вертикальні печери, до 100 м глибиною. Вивчено вони порівняно слабо.

Ерозійні печери. Печери, утворені в нерозчинних породах за рахунок механічної ерозії, тобто пророблені водою, що містить крупинки твердого матеріалу. Часто такі печери утворюються на березі моря під дією прибою, але вони невеликі. Однак, можливі утворення й печер, пророблених по первинних

тектонічних тріщинах струмками, що йдуть під землю. Відомі досить великі (сотні метрів довжиною) ерозійні печери, закладені в піщаниках і навіть гранітах.

Льодовикові печери. Печери, утворені в тілі льодовиків поталою водою. Такі печери зустрічаються на багатьох льодовиках. Характерні довжини становлять перші сотні метрів, глибини — до 100 м і більше. Ще один тип льодовикових печер — печери, утворені в льодовику в місці виходу внутрільодовикових і підледникових вод на краю льодовиків. Поталі води в таких печерах можуть текти як по ложу льодовика, так і по льодовиковому льоді. Особливий тип льодовикових печер — печери, утворені в льодовику в місці виходу підземних термальних вод. Оскільки вода гаряча, вона здатна проробляти об'ємні галереї, однак такі печери залягають не в самому льодовику, а під ним, оскільки лід проплавляється знизу. Термальні льодовикові печери зустрічаються в Ісландії, Гренландії й досягають значних розмірів.

Вулканічні печери. Ці печери виникають при виверженнях вулканів. Потік лави, остигаючи, покривається твердою кіркою, створюючи лавову трубку, усередині якої як і раніше тече розплавлена порода. Після того як виверження вже, фактично, закінчилося, лава випливає із трубки з нижнього кінця, а усередині трубки залишається порожнина. Зрозуміло, що лавові печери залягають на самій поверхні, і часто покрівля обвалюється.

Розвиток спелеології в Україні

Спелеологія взаємопов'язана з іншими науками та науковими дисциплінами

Рис. 7.1. Зв'язок спелеології з іншими науками

Спелеологічні дослідження дають змогу:

— відкрити нові можливості як в одержанні, так і в інтерпретації

інформації, отриманої класичними геологічними методами.

- деталізувати літологічний розріз карстоутворюючих порід і встановити особливості тектонічної будови району;
- за допомогою вивчення гідрогеології карстових порожнин визначити закономірності формування, руху і розвантаження підземних вод;
- вийти на раціональні схеми їх експлуатації;
- вирішувати інженерно-геологічні завдання.

Вони широко використовуються при проходженні тунелів, при будівництві ГЕС тощо.

Етапи розвитку спелеології:

Українська спелеологія до 1917 р. мала епізодично-описовий характер – це була спелеологія одинаків, які не мали ні спортивної підготовки, ні спорядження для дослідження складних печер. Тому в літературі є дані лише про легкодоступні печери: Балаганську, Ангарську, Вертебу, Кришталеву на Поділлі; Великий Бузлук в Криму тощо.

У 1908 р. науковець М. Орлович та інженер Г. Гутковський зробили опис привхідної частини Кришталевої печери в Кривче на Тернопільщині. На початку 1930-х рр. інженер В. Нехай дослідив ближній район лабіринту і подав його опис та карту в "Путівнику по печері Кривче" 1933 р. Тоді ж був прокладений і частково обладнаний перший в Україні екскурсійний маршрут під землею, який користувався величезною популярністю.

"Радянський" період характеризується комплексним підходом до вивчення карсту на основі детальних геологічних досліджень, що виконувалися у зв'язку з вирішенням практичних завдань. У довоєнні роки були детально досліджені печери Криму (П. Василевський, П. Шелтов). У ряді печер Криму почалися біоспелеологічні дослідження (Я. Бірштейн). Нові матеріали по вивченню печер і неглибоких (до 60 м) шахт Криму були узагальнені Зайцевим.

Післявоєнний етап розвитку спелеології характеризується різким посиленням роботи з вивчення карсту.

З 1958—1959рр. почали активні спелеологічні дослідження наукові колективи Інституту мінеральних ресурсів Сімферополя та інших університетів. Велику роль у координації досліджень відіграла Міжвідомча комісія по вивченню геології і географії карсту та Комісія карсту і спелеології АН СРСР, а також Всесоюзний інститут карстознавства і спелеології.

Початок творчої співпраці вчених і спелеологів-аматорів був покладений спільними роботами спелеологів і співробітників Комплексної карстової експедиції АН УРСР у Гірському Криму.

У 1958—1962 рр. у Криму було проведено декілька десятків експедицій за участю спелеологів-аматорів із Сімферополя, Ялти, Севастополя, Києва, Харкова та інших міст. У 1958—1962 рр. виникли спелеологічні секції у Львові, Тернополі, Сімферополі, Ялті тощо.

У 1962 р. в Криму відбувся Перший Всесоюзний зліт спелеологів. З цього часу спелеотуризм утвердив себе як громадський рух, увійшов у систему туризму.

Керівництво спелеосекціями здійснювала Центральна секція спелеотуризму, а з 1977р. – Комісія спелеотуризму Федерації туризму Центральної ради по туризму і екскурсіях ВЦРПС.

Період 1962—1980 рр. став часом активних спелеологічних Досліджень. Ентузіасти з різних міст зайнялися дослідження-відомих на той час печер, розшукували входи і заново відкрили загублені. Почалися пошуки невідомих печер. У різних карстових областях України спелеологами і спелеотуристами було відкрито і пройдено більше 3,5 тис. різних печер та шахт.

Печери України як пам'ятки природи

Проникаючи у незвідані раніше куточки природи, людина неминуче так чи інакше втручається у середовище, яке формувалося протягом тисячоліть. Тому для збереження печер, які мають велике наукове та пізнавальне значення, вони оголошуються заповідниками, резерватами, включаються до складу Національних природних парків.

Охороняються державою:

Червона, Геофізична, Скельська, Крубера, Миру, Мармурова і ряд інших печер Криму,

А також - найбільші печери Поділля і Буковини - Оптимістична, Озерна, Кришталева, Вертеба, Ювілейна, Перлина, Атлантида, Попелюшка, які є **пам'ятками природи державного значення**

В Україні більшість печер має корозійне походження - вони виявлені у 10 карстових областях.

У басейні річок Великої та Малої Угольки в Закарпатській області є група карпатських карстових печер,

у Перечинському районі знайдено невеликі печери у вулканічних породах андезитах,

у Солотвинському соляному штоці — штучні виробки глибиною до 400 м, в яких діє алергологічна протиастматична лікарня.

Цікаві факти про печери України:

Місцевість з найбільшого кількості печер. На плато Чатир-Даг у Криму нараховується понад 1000 карстових вирв та 135 печер, шахт і колодязів. Серед них — знаменита Бінбаш-Коба (укр. — Тисячоголова) довжиною 110 м, з якою пов'язані численні легенди, Суук-Коба (укр. — Холодна) — 210 м, шахти "Бездонна" глибиною 161 м, "ХІД конем" — довжиною до 213 м і глибиною 50—60 м.

Найдовша печера у ваннях знаходиться поблизу с. Перевальне Сімферопольського району АР Крим біля витоків струмка Червонопечерського. Це печера Червона (Кизил-Коба). Протяжність її численних горизонтальних та вертикальних ходів становить 13,7 км.

Найдовша печера у нісковицах — Страдчанська на Розточчі — 360 м.

Найглибша печера — Солдатська, розташована у Кримському масиві Карабі-Яйли. її глибина — 500 м, протяжність — 2100 м.

Найпросторіша печера — печера Озерна на Тернопільщині. При довжині 114 км вона має об'єм 700 тис. м³ і площу 310 тис. м².

Найдовша печера в Україні — Оптимістична, розташована поблизу Коралівки в Тернопільській області, в гіпсах Поділля. У ній розвідано і закартовано 188 км ходів на глибині 20 м. Площа — 215 тис. м, об'єм — 500 тис. м³. Це — найдовша гіпсова печера у світі.

Найбільші печери представлено в таблиці 7.1, а **найглибші** — в таблиці 7.2. З них відкриті для відвідування і екскурсій печери: Еміне-Баїр-Хосар, Кизил-Коба, Червона і Мармурова.

Таблиця 7.1

Найбільші печери України

Карстова порожнина	Карстова область	Місце знаходження	Довжина, м
Оптимістична	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	188000
Озерна	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	114000
Попелюшка	Передгірно-Кримська	АР Крим	80000
Кришталева	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	22000
Млинки	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	21000
Червона	Гірсько-Кримська	АР Крим	13700
Вертеба	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	7820
Буковинка	Подільсько-Буковинська	Чернівецька обл.	2300
Угринь	Подільсько-Буковинська	Тернопільська обл.	2120
Солдатська	Гірсько-Кримська	АР Крим	2100

Таблиця 7.2

Найглибші печери України

Карстова порожнина	Карстова область	Місце знаходження	Глибина, м
Солдатська	Гірсько-Кримська	АР Крим	500
Каскадна	Гірсько-Кримська	АР Крим	400
Нахімовська	Гірсько-Кримська	АР Крим	374
Дружба	Гірсько-Кримська	АР Крим	270
Гвоздецького	Гірсько-Кримська	АР Крим	191
Еміне-Баїр-Коба	Гірсько-Кримська	АР Крим	150
Аверкієва	Гірсько-Кримська	АР Крим	145
Суворовська	Гірсько-Кримська	АР Крим	140
Бездонна	Гірсько-Кримська	АР Крим	140
Еміне-Баїр-Хосар	Гірсько-Кримська	АР Крим	125

Найдоступніша печера для туристів — Кришталева. Вона розташована на високому скелястому березі Циганки на околиці Нижнього Кривчого в Тернопільській області. Усі її коридори і зали простягаються майже на 22 км, туристичний маршрут має 3 км, до неї є зручний під'їзд, а центральний лабіринт

електрифіковано. Тут багато коридорів, залів, гротів, стіни і стелі яких вкриті різнокольоровими кристалами гіпсу.

Найбільші печерні утвори-сталактити є в печері Бузулук-Коба, що поблизу Бджолиного в Криму, в її просторому гроті завдовжки 70 м і завглибшки 15 м звисають багаторічні гірлянди льодових бурульок-сталактитів до 3 м довжиною. Однак це ще не рекорд. У печері Червоній (Кизил-Коба) в Криму грандіозні зали прикрашені ажурними натіками кальциту, довжина окремих сягає 5-8 м.

На території АР Крим відомо 857 карстових порожнин різних генетичних типів. Понад 40 печер мають природоохоронний статус різного рівня.

Характеристика найбільш відомих печер України

Печери Поділля і Буковини – це карстові порожнини на території Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької, Львівської та Івано-Франківської областей. Тут відомо понад 130 карстових печер, головним чином у лівобережному Придністров'ї і межиріччі Дністер – Прут.

У Тернопільській області нині налічується 70 печер, у Чернівецькій області – 35. Більшість печер цієї області, в тому числі найбільші, розвідані у 15–30-метровій гіпсовій товщі, невеликі є у вапняках та пісках. Сумарна протяжність найбільших гіпсових печер – 412 км, 5 з них є найдовшими в світі.

На території Новоселицького району Чернівецької області існує 14 заповідних об'єктів. До них відносяться сталактитова печера Попелюшка поблизу Подвірного, карстова печера Буковинка поблизу Стальнівців та інші.

Печера **Попелюшка** – унікальне природне диво. За довжиною вона займає третє місце в Україні (після Оптимістичної та Озерної печер) та третє в світі серед гіпсових печер. Відкрита в 1977 р. чернівецькими спелеологами під керівництвом В.П. Коржика. Загальна довжина печери складає 90,2 км. Збудований шахтоподібний вхід в печеру знаходиться на території Молдови, на відстані 800 м від Подвірного, та відкрито новий із території Новоселицького району. У печері є кілька десятків озер, близько десятка колодязів глибиною 12–15 м, залізнамарганцеві глиняні сталактити і кристали прозорого гіпсу. Печеру називають найбільш "багатоповерховою" в Україні. На відміну від інших відомих печер, вона тягнеться не в один, а в три поверхи, з'єднані між собою 15–20 метровими колодязями, що в перерізі мають форму правильного кола. Галереї і зали печери прикрашає фантастично-прекрасний хаос натічних утворень – сталактитів і сталагмітів. Печера Попелюшка дослідниками до кінця ще не пройдена. Майже кожного року групи українських спелеологів виявляють у її глибинах нові тунелі та порожнини. Існує науковий прогноз, що окремі відгалуження Попелюшки тягнуться далеко вглиб території сусідньої Молдови.

Цікавим краєзнавчо-туристичним об'єктом є печера **Буковинка**, яка розташована на відстані 1,5 км на південний захід від Стальнівців. Нині існує дві печери-посестри – Буковинка-1 та Буковинка-2 з окремими ходами та мережею ходів. Обидві печери гідродинамічне пов'язані між собою і, по суті, є двома розгалуженнями єдиного карстового масиву. Загальна протяжність усіх досліджених ходів печери дорівнює 4314 м. Печера багата на різноманітні

морфологічні елементи і вторинно кристалічні утворення. У ній вперше на Буковині знайдені сталактити. Печеру можна використовувати в наукових та курортно-лікувальних цілях, а також для розвитку спелеотуризму. Вона охороняється державою як геологічна пам'ятка природи загальнодержавного значення.

Печера **Гострі Говди** розташована між смт Кострижівка та Звинячином Заставнівського району Чернівецької області, навпроти Заліщиків Тернопільської області ("говди" означає "горби", "скелі", так старші люди називають окремі товтри та бережні скелі). Порожнина закладена у правобережній стінці Дністровського каньйону на висоті 90 м над рівнем річки. У 1970-х рр. печера була відкрита у стінці закинутого гіпсового кар'єру й обстежена Чернівецьким спелеоклубом. Загальна довжина ходів печери становить 2000 м, площа порожнини – 1970 м², об'єм – 3255 м³. Печера має досить широкі лабіринти та зали (до 3 м), щілоноподібні ходи шириною до 1 м і висотою 3-5 м, але більшість ходів занесена суглинками майже до самого верху, що робить печеру важкодоступною. Більшу частину лабіринту печери вкрито чорними гіпсовими кристалами, місцями стіни і стеля ходів від кристалів повністю чорні. Завершує кришталеву галерею дальнього району печери зал Кришталевий. Стіни цього залу до самого верху (а висота його доходить до 6 м) вкриті крупними кристалами. Розміри, різноколірність і велика кількість кристалів вражають своєю красою. Печера Гострі Говди ще закрита для екскурсійного відвідування спелеотуристами-аматорами.

Валамутівська печера знаходиться у дністровській "стінці" біля Баламутівки того ж Заставнівського району. Археологами у глибині печери на стінах виявлено наскельні малюнки первісної людини епохи мезоліту. Вони мають сакральну тематику й відображають вірування та світогляд мешканців України кам'яного віку. В епоху мезоліту ця печера служила великим культовим центром родоплемінних груп населення правобережжя Дністра.

Печера **Довгий Яр** знаходиться у дністровській "стінці" неподалік Погорілівки Заставнівського району. Це унікальний триповерховий печерний лабіринт, довжина пройдених спелеологами ходів сягає 377 м (але це ще не кінець її протяжність). Печері представлено дев'ять з одинадцяти стадій розвитку карстового процесу. Завдяки цьому вона вважається найгарнішою з печер Чернівецького Подністров'я.

Печера **Дуча** Заставнівського району ще перебуває на стадії вивчення. На сьогодні довжина пройденої спелеологами частини печери становить 114 м. Стіни вкриті мереживом натічних форм гіпсу.

Велетенські лабіринтові печерні системи Подільського Придністров'я є найбільшими у світі печерами сульфатного карсту. Вони оригінальні за будовою і дуже різняться за своєю морфологією. Придністровські печери відзначаються стабільністю теплового режиму та умов зволоження як протягом доби, так і протягом року. Температура повітря тут цілорічне тримається на позначці 10-11 °С, а відносна вологість — 80-100%.

На території Тернопільщини охороняються державою як пам'ятки

природи 20 найбільш цінних печер, 7 з них — Озерна, Оптимістична, Кришталева, Більчанська, Млинківська, Ювілейна і Перлина — оголошені пам'ятками природи загальнодержавного значення.

На відміну від гіпсових печер інших регіонів, названі печери Поділля характеризуються багатством і різноманітністю мінеральних утворень: кристалів (прозорих чи білих, рідше жовтих та рожевих), що покривають стіни печер, а також кальцитових каскадних натьоків, драпіровок, і, звичайно ж, сталактитів.

Печера **Оптимістична** знаходиться на водорозділі річок Серету і Нічлави у товщі гіпсів на глибині близько 20-25 м від земної поверхні (вхід у печеру неподалік Королівки). Печеру Оптимістичну відкрили львівські спелеологи у травні 1966 р. З 1968 р. спелеоклуби проводили дослідження лабіринту з підземних базових таборів. Окрасою Озерного району є три великі підземні озера. Досліджена на сьогодні довжина печери сягає 207 км. Отож, Оптимістична печера є найдовшою печерою Європи, найдовшою серед гіпсових печер світу і другою печерою світу за загальною довжиною печерних ходів (поступається лише Мамонтовій печері у системі Флінт-Рідж, що в штаті Кентуккі, США). За прогнозами львівських спелеологів, які в 1997 р. відкрили нове продовження печери у південному напрямі, у гіпсовій товщі можливе існування лабіринтів, які за загальною довжиною перевищать досліджену частину печери.

Печера **Озерна** (Голубі Озера) відкрита в 1938 р. місцевими мешканцями біля с. Стрільківці. Своєю назвою ця печера завдячує великим підземним озерам з пересічною глибиною 1,5-2,0 м (відкрито більше 10 озер). Глибина окремих водойм сягає близько 4 м. В Озерній спелеотуристів вражають своєю монументальністю окремі зали і галереї шириною 10-12 і висотою 8-10 м. У віддаленій частині печери є грот, що має назву "Зимова казка". Тут все – стіни, склепіння, дно – суцільно покриті сніжно-білими кристалами.

Печера **Млинки** розташована біля Залісся на правому схилі потічка Млинки. Вона відкрита місцевими мешканцями у 1960 р. Спелеологи під керівництвом В. Радзівського провели дослідження печери і склали її перший план. На карту тепер нанесено 27 км підземних ходів. Печера виділяється серед інших великою кількістю різноманітних форм і багатством кристалічних утворень. Печера Млинки — найпопулярніший спелеотуристичний об'єкт Тернопільщини. Екскурсійний маршрут її лабіринтом щороку проходять численні спортивно-туристичні групи, у Млинках відбуваються змагання з орієнтування під землею та спелеозйомки, навчально-тренувальні заняття спелеотуристів. Екскурсійний маршрут не розрахований на масових відвідувачів.

Вертеба — одна з великих лабіринтових печер Західного Поділля, її назва походить від старослов'янського "вертеб", що означає "печера, важкодоступна яруга, балка". У 1920— 1930-х рр. у Вертебі було прокладено перший оглядовий маршрут для туристів і зроблені перші спроби організації масових екскурсій. У 1822 р. тут було виявлено багатий культурний шар доби неоліту й енеоліту, знайдені унікальні сакральні артефакти. В одному з віддалених залів печери було знайдено під плитовим завалом загадкове поховання 25 чоловічих кістяків, де був

також посуд культового призначення, через що печера одержала широке визнання серед наукового загалу Європи й назву-епітет "Наддністрянські Помпеї". У культурному шарі дна печери археологам вдалось знайти багато керамічних фігурок жінок-рожаниць трипільської культури, що свідчить про її використання трипільцями в якості великого святилища (культового центру навколишніх общин) та сховища. У природному відношенні Вертеба суттєво відрізняється від інших печер Поділля своєю будовою. Тут товща гіпсів настільки покарстована, що печера являє собою один велетенський зал, загальна довжина становить 8 км. Найцікавіша спелеоатракційна ділянка Вертеби називається Кам'яна Соломка – тут поверхня стелі лазу вкрита химерними "заростями" трубчастих кальцитових сталактитів довжиною 10—12 см, що справді нагадують стерню щойно зжатою пшеничного лану.

Серед малих печер Тернопільщини згадаємо також по-своєму цікаві, такі як: Славка (біля Гермаківки, 8,6 км), Угринь (біля Залісся, 2,12 км), Вітрова (біля Королівки, 1,7 км), Ювілейна (біля Сапогова, 1,5 км), Олексинська (біля Олексинців, 1244 м), Джуринська (біля Нагор'яй, 1135 м), Тимкова скала (біля Кривче, 1180 м), Збручанська (біля Збручанського, 254 м), Печеру на Хомах (південніше Кривче біля хутора Хоми, 126 м), печеру Двох Озер (біля Гермаківки, 57 м) тощо.

Печера **Атлантида** знаходиться на лівому березі Збруча поблизу Завалля Хмельницької області. Народний переказ оповідає, що колись над скельною товщею стояла церква, яка одного дня "завалилася" під землю в карстове провалля, після чого село було прозване Заваллям. Однак, власне карстова печера відкрита у стінці місцевого закинутого гіпсового кар'єру (висотою 18 м) у 1969 р. спелеологами Київського Палацу піонерів (керівник В. Я. Рогожніков). За особливостями й скульптурною красою будови й справжніми розсипами гіпсових кристалів першопрохідцями печеру названо "Атлантида". Печера має три поверхи і складається з кількох дуже великих залів, з'єднаних сіткою вузьких ходів. Скажімо, площа залу "Динамо" сягає 400 м², а висота — 12 м. Збереглися надзвичайно гарні гіпсові кристали, окремі з яких за розмірами сягають 1,5 м. Тож спелеологи називають її справжнім підземним мінералогічним музеєм України. Асоціації, які виникають у відвідувачів від огляду багатства мінералогічних форм та кольорів кристалічних утворень, передають назви, дані першовідкривачами гротам і залам Атлантиди: Золотої осені, Ніжність, Квітів, Червоних маків, Снігової королеви, Храм Богів тощо.

Поблизу Атлантиди розташовані менші гіпсові печери Хмельниччини – Киянка (73 м), Цапова Дюра (40 м) і Новосілка (20 м).

Доволі цікавими для екскурсійного відвідування є невеликі вапнякові Ніжинські печери національного природного парку "**Подільські Товтри**". Від мезоліта й до пізнього середньовіччя ці печери активно використовувалися місцевим населенням для проживання й переховування від ворогів у лихоліття.

Вперше вапнякові **печери каньйону Смотрича** були описані у 1841 р. А. Пшездзієцьким у краєзнавчому нарисі: "Неподалік Смотрича є містечко Черче, під

Черчем скелястий яр, у глибині яру у половині скелі є печера. Вхід до неї з каплички витесаної у скелі, але такий низький, такий тісний, що входить до печери треба на руках і ногах. Печера невелика, не висока, однак чоловік двадцять стоячи у ній поміститься можуть. У декількох місцях у стінах отвори до нових печер ведуть, усі подібні між собою і всі вистелені людськими кістями".

Нігинські печери (Залучанські, Черчинські) знаходяться за 1,5 км на північний захід від Нігина на лівому березі Смотрича. їх є три: Безіменна або Людська (найбільша), Кінська та Жидівська. Входи до печер відкриваються у 10-метровому прямовисному відслоненні силурійських вапняків, які утворюють борт каньйону Смотрича. Найбільша з печер відкривається гротом, з якого вузький лаз веде до коридору 2 м завдовжки, що переходить у невелику камеру довжиною 4 м.

Кінська печера має довжину 10,2 м, ширину 2,0—3,2 м та висоту 2—3 м. Жидівська печера – це коридор без розгалужень, довжиною 13,5 м. Обидва кінці печери виходять назовні і мають зручні входи.

Легендарною й туристичне атракційною у НПП "Подільські Товтри" є **Кармалюкова печера** біля Привороття. У ній, за переказами, тривалий час переховувався й прикопував відібрані в багатіїв скарби народний месник Устим Кармалюк.

З сакральними цілями печери Подільського Подністров'я населення краю використовувало ще з енеоліту (Баламутівська печера Чернівецької області, печера Вертеба Тернопільської області). Значний пізнавально-туристичний потенціал мають печери-святилища слов'ян V—XI ст., зокрема Язичницька.

Язичницька печера знаходиться біля Міжгір'я на Тернопільщині і має довжину ходів 42 м. Названа так печера у зв'язку з виявленням у ній давньослов'янським печерним храмом "Язичницька святина" з археологічним матеріалом, датованим IX ст. Тут зберігся унікальний для українських теренів плоский жертковий камінь-плита діаметром 4 м і товщиною 65 см.

Туристично облаштована **Кришталева печера** знаходиться біля Кривче на вузькому вододільному плато між Циганкою і Семеновим потоком, що впадає в неї. Широкому загалу вона стала відома з 1721 р., коли була описана в книзі Габріеля Жончинського "Натуральна історія королівства Польського" та її новій редакції "Актуальна історія натуральна королівства Польського" 1745 р. Загальна довжина її ходів – 22 км. Хоча вхід до Кришталевої печери знаходиться у високому скелястому масиві, проте вона доступна для всіх у будь-яку пору року. Тут є зручний під'їзд і 2,5 км електрифікованої підземної траси для туристів. Працюють досвідчені провідники-екскурсоводи. Спецодяг не вимагається – Кришталева печера суха. Туристична траса включає в себе проходження лабіринту коридорів і великих залів, стіни багатьох галерей і залів покриті жовто-бурими кристалами вторинного гіпсу. Лише в кількох місцях виявлено карбонатні натйоки, сталактити. Найатракційніша ділянка турмаршруту – "Лабіринт Скелета" з химерними натічними формами.

Червона печера (татарською — Кизил-Коба) знаходиться неподалік Перевального (ліворуч від траси Сімферополь — Алушта). Це величезна печерна

система загальною довжиною 13,7км. Унікальність Червоної полягає в тому, що це найповерховіша лабіринтова система України — підземні порожнини розташовані в шістьох лабіринтових поверхах. Всередині Червона печера вражає значною кількістю грандіозних провальних залів і великих галерей та розмаїттям кальцитових натічних форм. Окремі сталактити Червоної досягають 5-8 м. Окрасою печери є ріка Кизил-Коба, що бере початок у її глибинах.

Печера Мармурова відкрита сімферопольськими спелеологами в 1987 р. і з дня відкриття взята під охорону Сімферопольським клубом спелеологів. Завдяки цьому вона зберегла свою незайману красу. Вхід у печеру знаходиться на висоті 920 м Над рівнем моря. Довжина розвіданих ходів становить 2050 м, глибина – 60 м. Довжина обладнаних екскурсійних маршрутів сягає понад 1 км. Морфологічно Мармурова складається з трьох частин: Головної галереї, Нижньої галереї і бічного Тигрового ходу. Ці велетенські галереї натічними формами й брилами провальньо-гравітаційного походження розділяються на окремі зали. Температура повітря всередині печери впродовж року стабільна Екскурсії в Мармуровій печері проходять трьома маршрутами.

Печера Еміне-Баїр-Хосар розташована за 1 км на південь від Мармурової печери. Це унікальний за розмаїттям натічних форм і підземному рельєфу спелеокомплекс планети. За багатством різнобарвних кристалів Еміне-Баїр-Хосар визнана найгарнішою печерою Європи. Печера відкрита для відвідування у 1994 р., тут обладнано 4 екскурсійні маршрути (тривалістю від 30 хв до 1,5 год). Усі вони починаються біля штучного входу, пробитого в скелі, й проходять через Північну галерею вглиб печери. Екскурсійний маршрут заводить на глибину 60 м у химерний світ кам'яних палаців, водоспадів, дивує палеонтологічними знахідками (у печері знайдеш кістки найдавніших тварин: мамонта, шерстистого носорога, печерного ведмеда тощо). В Еміне-Баїр-Хосар працює палеонтолого-мінералогічний музей.

Найцікавіший екскурсійний маршрут веде у важкодоступну Частину печери – Верхній Баїр. Він проходить через підземне озеро в зал Ідолів і триває 1,5 год. На плато Чатир-Даг обладнано центр активного відпочинку, що передбачає не лише спелеоекспедиції у підземний світ Мармурової й Еміне-Баїр-Хосар, а й гірськолижний і екологічний туризм у Кримських горах. Інфраструктуру рекреаційного центру формують нічліжні будиночки на 2-6 осіб, кафе, бар з банкетним залом на 50 місць, автостоянка. На вершину заповідного плато Чатир-Даг прокладено зручний під'їзд для приватного й екскурсійного автотранспорту. Взимку відкривається пункт прокату гірськолижного спорядження, працює бугельний витяг (200 м), є умови для екстремального позатрасового катання.

Використання печер в рекреаційних цілях

В Україні створено кілька підземних лікарень-клінік. Спеціалісти спелеотерапії провели ряд дослідів у тернопільських печерах — *Кришталевій* та *Озерній*. Отримані експериментальні дані свідчать про лікувальні властивості мікроклімату печер і доцільність створення тут алергологічних стаціонарів для

лікування хворих хронічними бронхітами, пневмонією, бронхіальною астмою.

Спелеотерадія — це використання мікроклімату печер, шахт для лікування цілого ряду захворювань, один з стародавніх і широко розповсюджених у наші часи методів оздоровлення в багатьох країнах світу.

Початком розвитку в Україні спелеотерапії вважається 1966 р., коли на основі принципів лікування польського *спелеокурорту "Велічка"* на базі солотвинських соляних шахт була організована алергологічна лікарня. Профіль цієї оздоровниці — лікування хворих на бронхіальну астму інфекційно-алергічної форми за спеціально розробленою методикою. Спелеотерапевтичне відділення лікарні складається з комплексу гірських виробок для розташування 250 хворих, які знаходяться на глибині 300 м від поверхні. Соляні поклади Солотвинського родовища, в якому розташоване відділення, відзначаються доволі складною будовою, що зумовлено чергуванням шарів та лінз чистої солі з сіллю, яка в різних масових частках засмічена вулканічною породою, — спелетом.

Основний лікувальний чинник печер – це мікрокліматичні умови, які характеризуються цілим рядом особливостей: постійністю іонного і газового складу повітря, домінуючою роллю від'ємно заряджених іонів, постійністю барометричного тиску і температури, незначною відносною вологістю, відсутністю бактеріальної флори й алергенів, наявністю великої кількості натрієво-хлористих аерозолів. Лікувальний ефект спелеотерапії визначається сумарною дією компонентів мікроклімату. Тривале перебування в печерах (200-300 годин на протязі 5-6 тижнів) створює умови для пониження чутливості організму до алергенів, підвищує насиченість артеріальної крові киснем, нормалізує артеріальний тиск і обмінні процеси.

Українські медики встановили: спелеотерапія сприяє більш швидкому загоєнню опіків, допомагає лікувати шкірні захворювання, недуги кровообігу. Особливо ефективно допомагає спелеотерапія дітям. Якщо в дорослих після курсу лікування спостерігається значне покращення до 90 % від числа приїжджих, то у дітей – до 95 % .

Нині в Солотвино функціонують 2 шахти: № 8 і № 9. Розроблений інвестиційний проект відкриття Спелеотерапевтичного відділення в печері Попелюшка Чернівецької області, яка має унікальні мікрокліматичні особливості повітря за вмістом кисню, що прирівнюється до гірського повітря.

На підставі численних наукових досліджень рекомендовано створити на базі *Стебницького ДГХП рудника № 1* спелеолікарню. Розроблено техніко-економічне обґрунтування (ТЕО) цього проекту. Проект передбачає поєднання традиційних для Трускавця лікувально-оздоровчих процесів із практично необмеженими можливостями лікування немедикаментозними методами алергопульманологічних захворювань у гірських виробітках рудника № 1 Стебницького державного гірничо-хімічного підприємства, який знаходиться на відстані 3,5км від Трускавця. Планована пропускна здатність першої черги спелеолі-карні — 150 місць (луговня № 9 або № 10).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Використання печер в рекреаційних цілях
2. Характеристика найбільш відомих печер України

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

- Розвиток спелеології в Україні
- Печери – характеристика та основні види за походженням
- Здійснити порівняльний аналіз двох будь-яких печер України

3. Тести:

1. Надайте визначення терміну «печера»

- а) геологічний об'єкт з багатьма природними феноменами;
- б) визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети;
- в) об'єкт культурної спадщини, який занесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України;
- г) геологічний об'єкт з багатьма природними феноменами, і проведення спелеологічних досліджень якого, відкривають нові можливості як в одержанні, так і в інтерпретації інформації, отриманої класичними геологічними методами.

2. Характеристика печери «Вертеба»

- а) одна з найбільших лабіринтових печер Західного Поділля, її назва походить від старослов'янського «вертеб», що означає «печера, важкодоступна яруга, балка»;
- б) одна з найбільших лабіринтових печер Львівщини, її назва походить від старослов'янського «вертеб», що означає «печера, важкодоступна яруга, балка»;
- в) одна з найбільших лабіринтових печер Львівщини, її назва походить від старослов'янського «вертеб», що означає «печера-лабіринт»;
- г) одна з найменших лабіринтових печер Львівщини, її назва походить від старослов'янського «вертеб», що означає «печера, важкодоступна яруга, балка».

3. Українська спелеологія до 1917 р. – це

- а) це спелеологія туристів і вчених, які почали комплексно досліджувати таємниці, які зберігали в собі печери і шахти, до цього цей напрямок наукової роботи носив епізодично-описовий характер;
- б) це спелеологія одинаків, які не мали ні спортивної підготовки, ні спорядження для дослідження складних печер;
- в) це спелеологія, коли було прокладено перший оглядовий маршрут для туристів і зроблені перші спроби організації масових екскурсій;
- г) це спелеологія, коли було прокладено перший оглядовий маршрут для туристів в печері Вертеба.

4. Рік відкриття печери Оптимістичної

- а) 1906 р.;
- б) 1930 р.;
- в) 1966 р.;
- г) 2000 р.

5. «Радянський» період розвитку спелеології характеризується

- а) різким посиленням роботи з вивчення карсту;
- б) початком активних спелеологічних досліджень наукових колективів Інституту мінеральних ресурсів Сімферополя та інших університетів;
- в) комплексним підходом до вивчення карсту на основі детальних геологічних досліджень, що виконувалися у зв'язку з вирішенням практичних завдань;
- г) початок творчої співпраці вчених і спелеологів-аматорів.

6. У якому році в Криму відбувся Перший Всесоюзний зліт спелеологів

- а) 1942 р.;
- б) 1962 р.;
- в) 1970 р.;
- г) 1990 р.

7. У березні 1966р. недалеко від Чорткова на околиці Залісся розпочалось дослідження якої печери

- а) Вертеби;
- б) Попелюшки;
- в) Млинки;
- г) Оптимістичної.

8. Печера України, яка визнана найбільшою гіпсовою печерою у світі

- а) Кришталева;
- б) Млинка;
- в) Попелюшка;
- г) Вертеба.

9. Місцевість з найбільшого кількістю печер - це

- а) Страдчанська на Розточчі;
- б) Солдатська у Криму;
- в) Чатир-Даг у Криму;
- г) Озерна на Тернопільщині.

10. Найдовша печера в Україні, площа — 215 тис. м, об'єм — 500 тис. м³

- а) Попелюшка;
- б) Солдатська;
- в) Кришталева;
- г) Оптимістична.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. ОЦІНКА ТУРИСТИЧНИХ РЕСУРСІВ УКРАЇНИ ТЕМА 8. ОЦІНКА РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ

«Людина не може повернутися до стану долюдської гармонії з природою, тому вона повинна шукати єдинства з нею за допомогою розвитку та вдосконалення своїх розумних, істинно людських здібностей»

Еріх Фромм

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується визначенню сутності експертного оцінювання потенціалу розвитку туризму в районах і областях України, вивченню основних шляхів оцінки рекреаційних територій

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- визначити особливості методів експертного оцінювання потенціалу розвитку туризму;
- вивчити сутність колективного та індивідуального методів експертного оцінювання;
- вивчити основні методики оцінки рекреаційних територій.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Функціональне різноманіття видів відпочинку припускає вибір і відповідне устаткування території для найбільш повного задоволення рекреаційних потреб. З урахуванням природних якостей природних ландшафтів і всіх зручностей лікувального, побутового, спортивного й інженерного благоустрою створюються ті умови, які визначають комфорт і якість відпочинку, цінність рекреаційної території.

Оцінка рекреаційних якостей території в цілому припускає поділ її на ряд районів різної значимості. Складність комплексної оцінки кожного району полягає в тому, що всі компоненти природи не можуть розглядатися окремо. Тому, найчастіше для оцінювання залучають групу експертів, - фахівців у галузі індустрії гостинності, інженерів, екологів, медиків тощо.

Експертне оцінювання — процедура отримання оцінки проблеми на основі групової думки спеціалістів (експертів).

Спільна думка є більш точною, ніж індивідуальна думка кожного з фахівців. Даний метод можна рекомендувати для отримання якісних оцінок, ранжирування – наприклад для порівняння декількох проектів по їх ступеню відповідності заданому критерію.

Методи експертних оцінок можна розділити на дві групи:

- 1) методи колективної роботи експертної групи;

2) методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи.

Методи колективної роботи експертної групи припускають отримання загальної думки в ході сумісного обговорення вирішуваної проблеми. Іноді ці методи називають методами прямого отримання колективної думки.

Основна перевага цих методів полягає в можливості різностороннього аналізу проблем.

Недоліками методів є складність процедури отримання інформації, складність формування групової думки по індивідуальних думках експертів, можливість тиску авторитетів в групі.

Методи колективної роботи включають методи: "мозкової атаки", "сценаріїв", "ділових ігор", "нарад" і "суду".

Метод "мозкової атаки". Методи цього типу відомі також під назвою колективної генерації ідей, мозкового штурму, дискусійних методів. Всі ці методи засновані на вільному висуненні ідей, направлених на вирішення проблеми. Потім з цих ідей відбираються найбільш цінні.

Гідністю методу "мозкової атаки" є висока оперативність отримання необхідного рішення. Основним недоліком його – складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців, створити невимушену атмосферу і виключити вплив посадових взаємин.

Методом "сценаріїв" є сукупність правив по викладу письмово пропозицій фахівців з вирішуваної проблеми. Сценарієм є документ, що містить аналіз проблеми і пропозиції по її реалізації. Пропозиції спочатку пишуть експерти індивідуально, а потім вони узгоджуються і висловлюються у формі єдиного документа.

Основною перевагою сценарію є комплексний обхват вирішуваної проблеми в доступній для сприйняття формі. До недоліків можна віднести можливі неоднозначність, нечіткість висловлюваних питань і недостатня обґрунтованість окремих рішень.

"Ділові ігри" засновані на моделюванні функціонування соціальної системи управління при виконання операцій, направлених на досягнення поставленої мети. На відміну від попередніх методів, де експертні оцінки формуються в ході колективного обговорення, ділові ігри припускають активну діяльність експертної групи, за кожним членом якої закріплений певний обов'язок відповідно до задалегідь складених правил і програми.

Основною гідністю ділових ігор є можливість вироблення рішення в динаміці з урахуванням всіх етапів досліджуваного процесу при взаємодії всіх елементів суспільної системи управління. Недолік полягає в складності організації ділової гри в умовах, наближених до реальної проблемної ситуації.

Метод "нарад" ("комісій", "круглого столу") - найпростіший і традиційний. Він припускає проведення наради або дискусії з метою вироблення єдиної колективної думки з вирішуваної проблеми. На відміну від методу "мозкової атаки" кожен експерт може не тільки висловлювати свою думку, але і критикувати пропозиції інших. В результаті такого ретельного обговорення зменшується можливість помилок при виробленні рішення.

Перевагою методу є простота його реалізації. Проте на нараді може бути прийнято помилкову думку одну з учасників через його авторитет, службове

положення, наполегливість або ораторські здібності.

Метод "суду" є різновидом методу "нарад" і реалізується по аналогії з веденням судового процесу. В ролі "підсудних" виступають вибрані варіанти рішення; в ролі "суддів" - особи, що ухвалюють рішення; в ролі "прокурорів" і "захисників" – члени експертної групи. Роль "свідків" виконують різні умови вибору і доводи експертів. При веденні такого "судового процесу" відхиляються або приймаються ті або інші рішення.

Метод "суду" доцільно використовувати за наявності декількох груп експертів, що дотримуються різних варіантів рішення.

Методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи засновані на попередньому отриманні інформації від експертів, опитуваних незалежно один від одного, з подальшою обробкою отриманих даних.

До цих методів можна віднести методи: анкетного опитування, спостереження, інтерв'ю і методи "Дельфі".

Основні переваги методу індивідуального експертного оцінювання полягають в їх оперативності, можливості повною мірою використовувати індивідуальні здібності експерта, відсутності тиску з боку авторитетів і в низьких витратах на експертизу. Головним їх недоліком є високий ступінь суб'єктивності отримуваних оцінок із-за обмеженості знань одного експерта.

Метод анкетування. Метод анкетування призначений для виявлення конкретних фактів за допомогою великого кола осіб, а також у випадках, коли працівники організації перебувають на значній відстані друг від друга. Складання анкети вимагає спеціальних знань, тому звичайно вона складається фахівцем з досліджуваною анкетною областю й методистом по складанню анкет.

Анкети, які використовуються в консультативній діяльності, повинні відповідати наступним вимогам: простота (чіткі, зрозумілі, короткі запитання, по можливості відповіді, що припускають, «так» чи «ні»); логічний порядок постановки запитань; угруповання питань для полегшення подальшої обробки інформації; невеликий обсяг анкети (1-5 стор.); експериментальна перевірка анкети; обов'язкове подання інформації про цілі проведення і області застосування результатів анкетування.

Тестування. Поглиблений збір інформації за допомогою анкет являє собою тестування. Звичайно воно проводиться після одержання відповідей на питання анкет, які носять більше загальний характер.

Спостереження. Спостереження являє собою метод діагностики, що дозволяє одержати дані, які не фіксуються в документах. Застосування цього методу полягає в присутності консультанта на нарадах, прийомі відвідувачів, при видачі розпоряджень підлеглим та інших подіях. При проведенні спостереження консультант повинен прагнути створити атмосферу співробітництва й зберегти природне поведіння працівників на спостережуваному об'єкті.

Інтерв'ю. Інтерв'ю є самим універсальним методом. Існують інтерв'ю вільного й формалізованого типу. Вільне інтерв'ю характеризується невеликим впливом консультанта, що задає направляючі запитання, тоді як формалізоване інтерв'ю припускає активність консультанта.

Достоїнством вільного інтерв'ю є можливість одержання достовірної інформації про самого інтерв'юємого. До недоліків цього типу інтерв'ю можна

віднести більші витрати часу й напружену розумову роботу консультанта. Перед проведенням вільного інтерв'ю консультант розробляє план, у якому шляхом розподілу досліджуваного об'єкта на системи й підсистеми визначає, які факти йому необхідні, у кого їх можна одержати, де і як провести інтерв'ю. Поділ об'єкта відбивається в комплексній схемі, що дозволяє консультантові краще запам'ятати отриману інформацію.

Метод "Дельфі", або метод "дельфійського оракула", є ітеративною процедурою анкетного опитування. При цьому дотримується вимога відсутності особистих контактів між експертами і забезпечення їх повною інформацією по всіх результатах оцінок після кожного туру опиту із збереженням анонімності оцінок, аргументації і критики. Процедура методу включає декілька етапів опитування. На першому етапі проводиться індивідуальне опитування експертів, зазвичай у формі анкет. Експерти дають відповіді, не аргументуючи їх. Потім результати анкет обробляються і формується колективна думка групи експертів, виявляються і узагальнюються аргументації на користь різних думок. На другому – вся інформація повідомляється експертам і їх просять переглянути оцінки і пояснити причини своєї незгоди з колективною думкою. Нові оцінки знов обробляються і здійснюється перехід до наступного етапу. Практика показує, що після трьох-чотирьох етапів відповіді експертів стабілізуються, і необхідно припинити процедуру.

Перевагою методу "Дельфі" є використання зворотного зв'язку в ході опитування, що значно підвищує об'єктивність експертних оцінок. Проте даний метод вимагає значного часу на реалізацію всієї багатоетапної процедури.

Методика оцінки рекреаційних територій

При створенні підприємств туристичного бізнесу, плануванні маршрутів, турів важливо оцінити рекреаційну придатність певних територій, об'єктів, які будуть використані для туризму, лікування і відпочинку.

Оцінка рекреаційних ресурсів – важливе і актуальне завдання, яке ускладнюється відсутністю чітких методик.

Вдосконалений варіант методики оцінки і зміст еколого-рекреаційного паспорта території передбачає **дослідження території за восьми рекреаційними блоками** (Табл. 8.1):

Ці блоки включають представлені у табл..8.1. та техногенні показники, подані у табл..8.2.

- 1) *рельєф* – 5 параметрів;
- 2) *водні об'єкти* – 9 параметрів;
- 3) *рослинний покрив* – 9 параметрів;
- 4) *естетичний потенціал* – 7 параметрів;
- 5) *культурно-просвітницькі об'єкти* – 10 параметрів;
- 6) *установи відпочинку* – 8 параметрів;
- 7) *культові споруди* – 9 параметрів;
- 8) *техногенні показники* – 9 параметрів.

Вибір даних блоків залежить від того, для яких видів туризму передбачається використання території, наприклад при виборі території для

пляжно-купального відпочинку найбільше значення має сприятливість цим параметрам, що належать до перших блоків, а також шостого блоку, якщо мова йде про тривалий відпочинок. Якщо територія володіє ще й іншими рекреаційними параметрами, то це створює додаткові переваги.

Таблиця 8.1

Параметри оцінки рекреаційних територій

№ з/п	Параметр	Показники ступеня сприятливості		
		Сприятливий (3 бали)	Відносно сприятливий (2 бали)	Несприятливий (1 бал)
Блок 1. Рельєф				
1	Глибина розчленовування яро-балочною мережею, м.	30-60	10-30	Менше 10
2	Густота розчленовування, км	Менше 1	1-3	Більше 3
3	Крутизна схилів	3-5	5-10	Менше 3, більше 10
4	Естетична цінність (виходи кристалічних порід, печери, гроти)	Є виходи кристалічних порід та інші цікаві об'єкти в комплексі	Є тільки один із компонентів	Названі компоненти відсутні
5	Панорамність	Фокусні пункти, з яких відкриваються широкі та далекі види	Фокусні пункти з невеликою панорамою	Відсутність фокусних пунктів
Блок 2. Водні об'єкти				
1	Береги	Сухі терасовані, без крутих схилів, здатні для використання в натуральному стані	Сухі, але круто схилені, часто обривисті, освоення яких потребує нескладних споруд для спуску до води	Береги заболочені, дуже круті з високим обривом
2	Підходи до води	Відкриті	Потребують незначного розчищення	Топкі, закриті
3	Пляжі	Пісок, дрібна галька	Велика галька, трава	Глина, велике каміння
4	Протяжність мілини (глибина 0,5-1,2м)	20-50	<20; >50	Відсутня
5	Дно	Пісок, дрібна галька	Велика галька, трава	Глина, велике каміння, великі плити, мушлі, гостре каміння
6	Швидкість течії, м/с	<0,3	0,3-0,5	>5
7	Амплітуда хвиль, бали	0-1	1-2	>3
8	Температура води, °С	Менше 5	Від 16-17 до 25-26	<16; >25
9	Ступінь заростей, %	Менше 5	5-10	>10

№ з/п	Параметр	Показники ступеня сприятливості		
		Сприятливий (3 бали)	Відносно сприятливий (2 бали)	Несприятливий (1 бал)
Блок 3. Рослинний покрив				
1	Тип: Ліси	Змішані	Темно-хвойні ліси зі змішаними листовими	Березові, сірі ліси
	Степи	Різнотрав'я	Типчаково-ковильні	Типчакові з вираженою дигресією
2	Залуженість, %	15-25	10-15	<10
3	Заболоченість, %	1-3	3-5	>5
4	Наявність цікавих об'єктів (ендемиків)	Більше ніж 7 видів	4-6 видів	Мало або відсутні
5	Спроможність ловити шуми	Висока (змішані ліси з підліском)	Середня (змішані ліси без підліска)	Низька (узко листові породи без підліска)
6	Пилоосаджуюча спроможність	Бук лісовий, звичайний, дуб, в'яз, тополя	Сосна звичайна, клен	Тополя, ялинка
7	Газоулавлююча спроможність	Висока	Середня	Низька
8	Фітонцидна активність	Сосна звичайна, ялинка колюча, яловець звичайний	Тополя пірамідальний, горіх грецький	Відсутність порід, перелічених в графах 1,2
9	Іонізуюча спроможність	Береза, дуб, піхта, липа	Верба біла, яблуна звичайна	Дуб болотний, липа, горіх грецький
Блок 4. Естетичний потенціал				
1	Співставлення компонентів ландшафту	Гармонічне	Відносно гармонічне	Негармонічне
2	Наявність сільських населених пунктів	1-10	Не більше 20	Більше 20
3	Пересувні об'єкти на фоні пейзажу	1-2 об'єкта, що періодично виникають	Більше 2 об'єктів, що періодично виникають	Постійна наявність
4	Сезонна ритміка	Ландшафт естетичний цілий рік	Ландшафт красивий тільки в один із сезонів	Відсутня
5	Кольорова палітра	Різноманіття кольорів, де переважають заспокійливі тони	Різноманіття кольорів	Кольорове одноманіття
6	Унікальність	Єдиний в своєму роді	Рідко зустрічається	Звичайний
7	Структура ґрунту	Достатньо тверда, але без каміння	Пісок, камениста	Заболочена

№ з/п	Параметр	Показники ступеня сприятливості		
		Сприятливий (3 бали)	Відносно сприятливий (2 бали)	Несприятливий (1 бал)
Блок 5. Культурно-просвітницькі об'єкти				
1	Зовнішній вигляд	Відповідає нормам містобудування, не потребує ремонту	Потребує косметичного ремонту	Аварійний стан
2	Збереженість	Добра	Потребує незначної реставрації	Погано збереглася
3	Композиційна цінність	Знаходяться серед відкритого ландшафту, гармонічно з ним поєднуючись, віддаленість фокусної точки 300-500 м	Знаходяться серед напіввідкритого ландшафту, віддаленість фокусної точки 500-700 м	Знаходяться серед забудов, лісів, віддаленість фокусної точки більше 700 м
4	Історична привабливість	Пов'язані з історичними подіями в житті країни, краю	Пов'язані з історичними подіями місцевого значення	Не мають історичної цінності
5	Художня цінність	Естетично красиво оформлені	Мають незначну художню цінність	Не мають художньої цінності
6	Наукова цінність	Використовується в наукових дослідженнях загально державного масштабу	Використовується в наукових дослідженнях місцевого масштабу	Не мають наукової цінності
7	Доступність для відвідувань	Не більше 1,5 години при подорожі транспортом і не більше 25 хвилин пішки. Є можливість дістатися багатьма видами транспорту	2-4 години подорожування. Є можливість дістатися хоча б одним з видів транспорту, при пішохідному русі необхідно витратити 25-40 хвилин	Більше 4 годин при подорожуванні і більше 40 хвилин при пішохідному русі. Відсутні під'їдні дороги.
8	Безпечність об'єкту	Безпечні, конструкції мають велику стійкість	Відносно безпечні, потребують незначного укріплення конструкцій на випадок непередбачених ситуацій	Нестійкі конструкції, можливо обрушення
9	Атрактивна ємність комплексу	Не більше 2 годин	Не більше 2,5 годин	Більше 3 годин
10	Стійкість до рекреаційного навантаження	Стійкий, може витримати значний потік рекреантів	Відносно стійкий	Нестійкий, при великому потоці людей порушується цінність

Продовження таблиці 8.1

№ з/п	Параметр	Показники ступеня сприятливості		
		Сприятливий (3 бали)	Відносно сприятливий (2 бали)	Несприятливий (1 бал)
Блок 6. Установи відпочинку				
1	Відповідність сучасним містобудівним нормам	На 100-70%	На 70-40%	Менше 30%
2	Наявність об'єктів харчування	Є їдальні, кафе, що відповідають вимогам	Є їдальня	Немає їдальні
3	Наявність питної води	Є власне артезіанське джерело	Немає власного джерела, використовується джерело іншої установи або водопровідна вода	Вода привозиться
4	Розташування	За межами 100-метрової водоохоронної зони та санітарно-захисних зон	За межами санітарно-захисних зон, не більше 70% об'єктів потребують виносу за межі 100-метрової водоохоронної зони	В межах водоохоронних або санітарно-захисних зон
5	Навантаженість на пляж	Більше 7 м ² площі на людину	7-5м ² площі на людину	Менше 5 м ² на людину
6	Наявність цегляних споруд	100-70% житлового фонду	70-40% житлового фонду	Менше 30% житлового фонду
7	Транспортна доступність	В межах 2 годин їзди	Не більше ніж в 3 годинах їзди	Більше ніж в 4 годинах їзди
8	Озеленість	Не менше ніж 7 м ² зелених насаджень на людину	7-3 м ² зелених насаджень на людину	Менше 3 м ² зелених насаджень на людину
Блок 7. Культові споруди				
1	Історична значимість	Побудовано до 1910 р., пам'ятні історичні місця	Побудовано в 1911-1980 рр. або за останні 10 років, але на місці більш давньої споруди	Побудовано за останні 10 років
2	Архітектурно-просторове рішення: Архітектурний напрям	Повна відповідність історико-архітектурним напрямам конфесії	Відносна відповідність	Невідповідність
	Інтер'єр	Насичений інтер'єр, що відповідає напрямам конфесії	Достатній ступінь насиченості інтер'єру	Скудний інтер'єр

№ з/п	Параметр	Показники ступеня сприятливості		
		Сприятливий (3 бали)	Відносно сприятливий (2 бали)	Несприятливий (1 бал)
3	Правовий статус	Підлеглість архієрею, стоїть на обліку при раді народних депутатів	Невизначеність	Споруди, що орендуються
4	Значення об'єкту	Міжнародне або національне	регіональне	Місьцеве
5	Композиційна цінність	Знаходиться на височині	Відсутність окремих елементів	Поряд є великі житлові або промислові райони з багатоповерхівками
6	Доступність	Розташований поряд з великими магістралями або в місті	За містом поряд з великими магістралями	За містом, пряме сполучення тільки по ґрунтовим дорогам
7	Ступінь збереженості	Нові будівлі або якісні споруди після капітального ремонту, сприятливі інженерно-геологічні умови	Потребує косметичного ремонту, задовільні інженерно-геологічні умови	Аварійний або перед аварійний стан, не сприятливі інженерно-геологічні умови
8	Безпечність	Відповідає будівельним нормам, вимогам пожежної безпеки	Застарілі елементи конструкції, які можуть перейти в аварійний стан	Невідповідність будівельних норма, вимогам пожежної безпеки
9	Рівень психофізіологічного комфорту рекреантів	Кількість позитивних відгуків складає більше 60% від загальної кількості відвідувачів	Кількість позитивних відгуків складає 60-40% від загальної кількості відвідувачів	Кількість позитивних відгуків складає менше 40% від загальної кількості відвідувачів

У тому випадку, коли планується використання території для маршрутно-пізнавального туризму, в першу чергу треба враховувати естетичний потенціал, культурно-просвітницькі об'єкти, в той же час мають значення природні і техногенні показники.

Для показників кожного блоку розроблена **оцінна шкала** за ступенем сприятливості рекреаційного використання об'єкту, виражена в балах.

Для оцінки перших семи блоків використана трибальна система:

1 бал - об'єкт по цьому параметру не сприятливий для відпочинку;

2 бали - відносно сприятливий;

3 бали - сприятливий для відпочинку.

Виняток становив останній восьмий блок у зв'язку із специфікою оцінюваних параметрів. У даному блоці прийнята декілька інша система оцінки:

позитивні значення, рівні 3 балам, - по цьому параметру об'єкт оптимально підходить; 2 балам - сприятливий для відпочинку; 1 балу - не сприятливий для відпочинку;

і негативні значення: -1 – оцінюваний об'єкт по цьому параметру незадовільний; -2 – небезпечний для людини; -3 – не сумісний із знаходженням людини.

Інтегральні оцінки за кожним блоком розраховують, використовуючи формулу:

$$A_i = \frac{\sum_{i=1}^n x_i}{n} \quad (8.1)$$

де:

A_i – сумарна оцінка рекреаційних ресурсів, бал;

i – кількість показників;

x_i – фактична кількість балів i -го показника;

n – кількість показників, що враховуються в оцінці об'єкта за шкалою оцінки.

Для територій, що мають **вищий ступінь сприятливості** (придатних для освоєння в природному стані) інтегральна оцінка знаходиться в межах від 3 до 2,5 балу.

Якщо територія вимагає **нескладних робіт по усуненню забруднення** або очищенню території при допустимому екологічному навантаженні, її оцінка знаходиться в межах 2,4 -1,5 балу.

Несприятливі для рекреаційних цілей території оцінюються в 1,4 -1,0 бал.

На відміну від методики оцінки рекреаційних об'єктів для оцінки рекреаційних територій вводиться вагомість показників (табл.8.2) .

Приведений підхід до оцінки ступеня сприятливості тієї або іншої території для рекреаційних цілей може бути використаний не тільки при виборі зон для короткочасного відпочинку поблизу місць мешкання в межах промислових районів або міст, але і для з'ясування перспектив розвитку різних видів туризму.

При цьому важливою умовою приведення в єдину систему всіх природоохоронних заходів в межах того або іншого ландшафту є постійна підтримка ландшафту в найбільш сприятливому для відпочинку людей стані, поліпшення його екологічних показників, естетичних і функціональних властивостей.

Показники оцінки рекреаційних територій

Оцінки							
№ з/п	Показник	Позитивна			Негативна		
		Оптимально сприятливо (3 бали)	Відносно сприятливо (2 бали)	Задовільно (1 бал)	Незадовільно (-1 бал)	Загрозливо (-2 бали)	Дуже небезпечно (-3 бали)
1	Хімічне забруднення води, %	-	Забруднення є, але не перевищує ПДК	Перевищення ПДК не більше ніж на 10	Перевищення ПДК на 20-40	Перевищення ПДК більше ніж на 40	Перевищення ПДК більше ніж на 100
2	Хімічне забруднення ґрунту, %	-	Забруднення є, але не перевищує ПДК	Перевищення ПДК не більше ніж на 10	Перевищення ПДК на 20-40	Перевищення ПДК більше ніж на 40	Перевищення ПДК більше ніж на 100
3	Хімічне забруднення повітря, %	-	Забруднення є, але не перевищує ПДК	Перевищення ПДК не більше ніж на 10	Перевищення ПДК на 20-40	Перевищення ПДК більше ніж на 40	Перевищення ПДК більше ніж на 100
4	Забруднення акваторії сміттям, %	-	Легко ліквідується, не більше ніж на 10	11-20	21-40	41-99	100
5	Забруднення території сміттям	-	Легко ліквідується, не більше ніж на 10	11-20	21-40	41-99	100
6	Звукове засмічення, дБ	-	Не більше 40	40-60	60-80	80-100	Більше 100
7	Розораність, %	-	Не більше 10	11-20	21-40	41-99	100
8	Ступінь ушкодження рослинного покриву	-	Не більше 10	11-20	21-40	41-99	100

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Новітні методи експертних оцінок
2. Методика оцінки рекреаційних територій

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

- Метод "Дельфі", або метод "дельфійського оракула"
- Показники оцінки рекреаційних територій
- Метод "нарад" ("комісій", "круглого столу")

3. Тести:

1. Експертне оцінювання – це

- а) процедура заснована на моделюванні функціонування соціальної системи управління при виконання операцій, спрямованих на досягнення поставленої мети;
- б) процедура отримання оцінки проблеми на основі групової думки спеціалістів (експертів);
- в) сукупність правил по викладу письмово пропозицій фахівців з вирішуваної проблеми;
- г) сукупність попередньо отриманої інформації від експертів, опитуваних незалежно один від одного, з подальшою обробкою отриманих даних.

2. На які групи поділяють методи експертних оцінок

- а) методи «мозкової атаки», «сценаріїв», «ділових ігор», «нарад» і «суду»;
- б) методи «мозкової атаки» і методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи;
- в) метод «Дельфі», методи «мозкової атаки» і методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи;
- г) методи колективної роботи експертної групи і методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи.

3. Основним недоліком методу «мозкової атаки» є

- а) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців, створити невимушену атмосферу і виключити вплив посадових взаємин;
- б) неоднозначність, нечіткість висловлюваних питань і недостатня обґрунтованість окремих рішень;
- в) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців;
- г) складність організації в умовах, наближених до реальної проблемної ситуації.

4. Методи колективної роботи включають наступні методи

- а) методи анкетного опитування, інтерв'ю і методи «Дельфі»;
- б) методи анкетного опитування, «ділових ігор», «нарад» і «суду»;
- в) методи «мозкової атаки», «сценаріїв», «ділових ігор», «нарад» і «суду»;
- г) методи «мозкової атаки», «сценаріїв», інтерв'ю і методи «Дельфі».

5. Методи отримання індивідуальної думки членів експертної групи включають наступні методи

- а) методи анкетного опитування, «ділових ігор», «нарад» і «суду»;
- б) методи анкетного опитування, інтерв'ю і методи «Дельфі»;
- в) методи «мозкової атаки», «сценаріїв», «ділових ігор», «нарад» і «суду»;
- г) методи «мозкової атаки», «сценаріїв», інтерв'ю і методи «Дельфі».

6. Основним недоліком методу «сценаріїв» є

- а) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців;
- б) складність організації в умовах, наближених до реальної проблемної ситуації;

в) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців, створити невимушену атмосферу і виключити вплив посадових взаємин;

г) неоднозначність, нечіткість висловлюваних питань і недостатня обґрунтованість окремих рішень.

7. Основним недоліком методу «ділові ігри» є

а) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців;

б) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців, створити невимушену атмосферу і виключити вплив посадових взаємин;

в) неоднозначність, нечіткість висловлюваних питань і недостатня обґрунтованість окремих рішень;

г) складність організації ділової гри в умовах, наближених до реальної проблемної ситуації.

8. Основним недоліком методу «нарад» («комісій», «круглого столу»)

а) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців, створити невимушену атмосферу і виключити вплив посадових взаємин;

б) може бути прийнято помилкову думку одного з учасників через його авторитет, службове положення, наполегливість або ораторські здібності;

в) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців;

г) неоднозначність, нечіткість висловлюваних питань і недостатня обґрунтованість окремих рішень.

9. Основним недоліком методу «Дельфі»

а) неоднозначність, нечіткість висловлюваних питань і недостатня обґрунтованість окремих рішень;

б) складність організації експертизи, оскільки іноді неможливо зібрати разом необхідних фахівців;

в) може бути прийнято помилкову думку одного з учасників через його авторитет, службове положення, наполегливість або ораторські здібності;

г) вимагає значного часу на реалізацію всієї багатоетапної процедури.

10. Основною перевагою методу «сценаріїв» є

а) комплексний обхват вирішуваної проблеми в доступній для сприйняття формі;

б) висока оперативність отримання необхідного рішення;

в) можливість вироблення рішення в динаміці з урахуванням всіх етапів досліджуваного процесу при взаємодії всіх елементів суспільної системи управління;

г) простота його реалізації.

ТЕМА 9. КЛАСТЕРИЗАЦІЯ В ТУРИСТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

«Кластери виростають тільки там, де зосереджуються всі необхідні фактори, ресурси й компетенції досягають певного масштабу, деякого критичного порога та здобувають ключову роль у певній економічній сфері ...»

Майкл Портер

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується визначенню поняття кластеризації та її ролі в розвитку туристичного бізнесу, розкриває сутність та основні характеристики туристичних кластерів України.

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- визначити та вивчити сутність поняття «кластеризація»;
- проаналізувати роль кластеризації в розвитку туристичного бізнесу;
- проаналізувати основні характеристики туристичних кластерів України.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Кластер – це добровільне територіально-галузеве об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності, при якому всі учасники кластера отримують вигоду, а саме кластерне утворення стає конкурентоспроможним на даному сегменті ринкової економіки (табл.9.1).

Таблиця 9.1

Найбільш поширені визначення кластеру

Автор	Визначення
Розенфельд С.	...концентрація фірм, які здатні здійснити синергетичний ефект через їхню географічну близькість і взаємозалежність, навіть при тім, що їхній масштаб зайнятості може не бути виразним або помітним.
Соколенко С.І.	... це добровільне об'єднання фірм у певній сфері підприємництва, пов'язаних між собою технологічно і, як правило, за ознакою географічної близькості
Войнаренко М., Малий М.	... це галузево-територіальне добровільне об'єднання підприємницьких структур, що тісно співпрацюють з науковими установами, громадськими організаціями та органами місцевої влади з метою підвищення конкурентоспроможності власної продукції та сприяння економічному розвитку регіону.
Длуго-польський О.	... це група локалізованих і взаємозалежних компаній, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих послуг, інфраструктури, науково-дослідницьких інститутів, ВНЗ та інших організацій, які взаємодоповнюють і посилюють конкурентні переваги один одного для досягнення загальних цілей

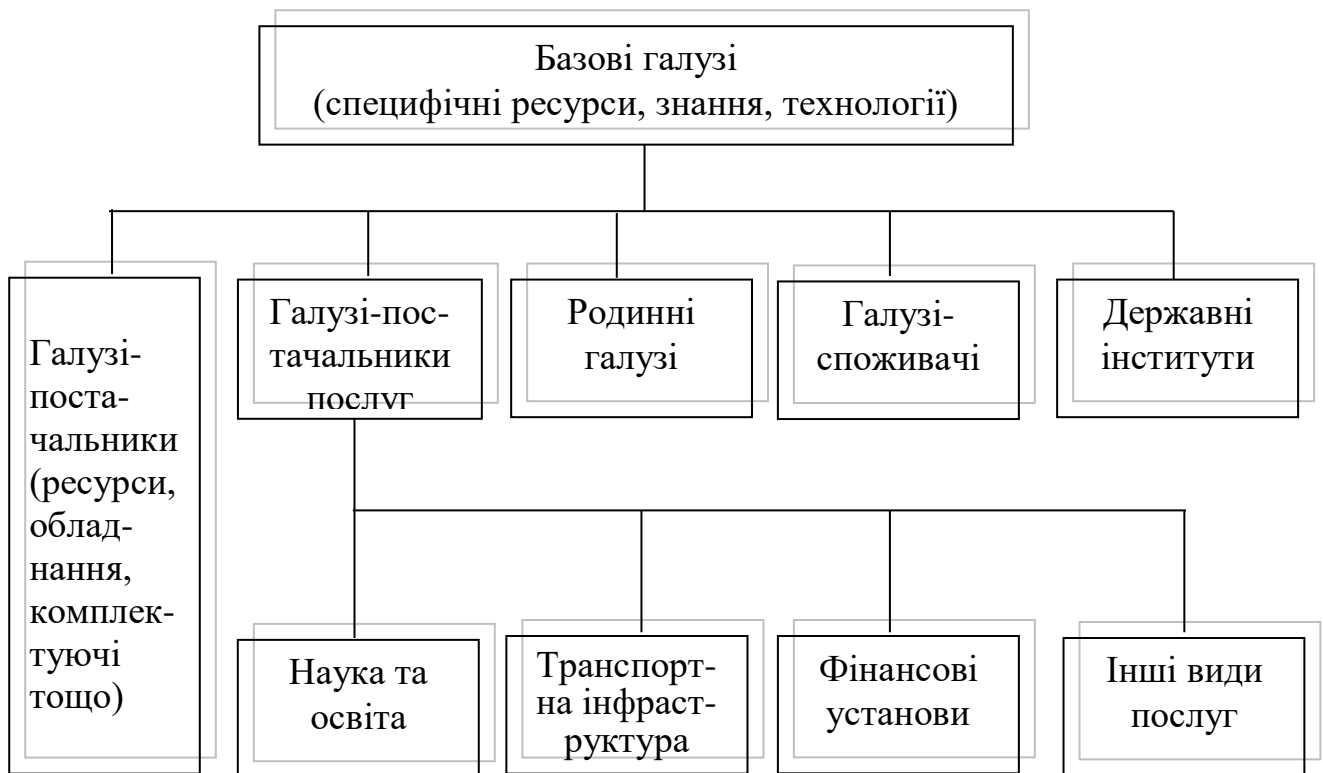

Рис.9.1. Структура кластера

Мета створення кластера полягає у забезпеченні економічного розвитку та підвищенні конкурентоспроможності продукції або послуг його членів на ринках.

Туристичний кластер – це система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг із приводу створення спільного туристичного продукту

До туристичних кластерів відносяться групи підприємств, сконцентрованих географічно в межах регіону, які спільно використовують туристичні ресурси, спеціалізовану туристичну інфраструктуру, локальні ринки праці, здійснюють спільну маркетингову та рекламно-інформаційну діяльність.

Присутність у складі кластера різних за розміром компаній забезпечує їх тісну взаємодію. Туристичному бізнесу у кластері легше реагувати на зміни кон'юнктури ринку, порівняно з великими компаніями, що мають можливість накопичувати фінансові ресурси, які дозволяють забезпечувати довгострокові стратегічні плани. Взаємодія різних організацій, пов'язаних корпоративними інтересами, які забезпечують інноваційний розвиток, при кластерному підході є найбільш ефективною.

Туристичний кластер повинен складатись із комбінації галузей, що створюють турпродукт і умови для підвищення його конкурентоспроможності. Межі туристичного кластеру можуть змінюватись у зв'язку з появою нових підприємств і галузей, зі зміною умов ринку, державного регулювання.

В структурі типового туристичного кластеру виділяється чотири основних сектори:

- 1) сектор виробництва туристичних послуг;
- 2) сервісний сектор;
- 3) допоміжний сектор;
- 4) сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру.

Сектор виробництва туристичних послуг включає підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги:

- туроператорські фірми та турагентства,
- заклади з розміщення,
- оздоровлення,
- перевезення,
- харчування
- організації дозвілля туристів.

Сервісний сектор об'єднує:

- банківсько-кредитні та страхові установи,
- навчальні заклади туристичного профілю,
- наукові установи,
- бізнес-центри,
- лізингові компанії.

Сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру зв'язує між собою інші сектори і координує їх діяльність. Він включає відділи:

- маркетинговий,
- рекламно-інформаційний,
- логістичний
- юридично-аудиторський.

Наявність всіх вищеперерахованих елементів туристичного кластеру не є обов'язковою. Склад його учасників може розширюватись залежно від тісноти зв'язків, рівня сформованості кластеру. З частиною компаній сервісного та допоміжного секторів туристичний кластер може укладати угоди про співробітництво, що не передбачають їх входження до кластеру (табл.9.2).

Таблиця 9.2

Порівняльна характеристика туристичного кластеру та об'єднання підприємств

Об'єднання підприємств туристичного бізнесу	Кластерна модель об'єднання підприємств туристичного бізнесу
Об'єднуючим є пільговий доступ до туристичних ресурсів	Об'єднуючим є спільний доступ до туристичних та інших ресурсів
Членство є обмеженим	Відкритий до вступу нових членів
Засновуються на договірній (контрактній) основі	Заснована на соціальних цінностях, що сприяє підвищенню рівня довіри та взаємовіддачі
Засновані на принципах кооперації	Об'єднує принципи кооперації та конкуренції
Спільна мета ведення	Комплексне бачення мети

Основними перевагами кластерної моделі організації туристичної діяльності національних підприємств є:

- 1) підвищення економічної ефективності і конкурентоспроможності спільної діяльності об'єднаних у туристичний кластер підприємств порівняно з відокремленою діяльністю;
- 2) зменшення собівартості послуг за рахунок спільного використання туристичних ресурсів та туристичної інфраструктури, розширення кола конкуруючих між собою постачальників та споживачів туристичних послуг, розвитку кооперування, договірної спеціалізації;
- 3) стимулювання інноваційного розвитку, розширення доступу до інновацій шляхом збільшення міжфірмових потоків ідей та інформації;
- 4) формування локального галузевого ринку праці, що дозволяє здійснювати обмін співробітниками, їх стажування, підвищення кваліфікації;
- 5) покращення інвестиційної привабливості регіонів;
- 6) кластеризація туристичної діяльності при правильній організації стимулює зростання і розвиток інших виробництв;
- 7) кластерні технології сприяють налагодженню зв'язків між державними і бізнесовими колами при розв'язанні економічних проблем регіонів.

Фактори, що гальмують процес кластеризації туристичної галузі в Україні:

- недосконалість нормативно-законодавчої бази по створенню і діяльності кластерів;
- відсутність досвіду і достатнього інформаційного забезпечення по створенню і функціонуванню кластерів;
- низьке сприйняття підприємствами інновацій;
- недостатня зацікавленість малих та середніх підприємств об'єднуватись у великі виробничі системи;
- відсутність інвесторів у зв'язку з інвестиційною непривабливістю регіонів;
- відсутність державної фінансової підтримки кластерних утворень.

Для забезпечення формування сприятливих умов розвитку туристичних кластерів необхідним є здійснення в державі комплексу заходів, а саме:

- розробка і удосконалення законодавчої бази організації туристичних кластерів в Україні;
- проведення інформаційної компанії серед потенційних учасників і зацікавлених осіб по роз'ясненню конкурентних переваг кластерів;
- державна підтримка процесів кооперування, приєднання і інтеграції серед туристичних підприємств;
- підвищення ефективності системи навчання і підготовки спеціалістів по створенню і впровадженню кластерної моделі в сфері туризму;

- створення промислових парків і технопарків як інфраструктури для розвитку кластерів, заохочення використання технологічних інновацій в роботі підприємств туристичного бізнесу;
- реалізація заходів податкового регулювання для учасників кластерів;
- зниження адміністративних бар'єрів.

Що стосується **досвіду створення туристичних кластерів** в зарубіжних країнах, то дана проблема має досить високий рівень наукового та практичного опрацювання в Італії. Завдяки державній підтримці було створено **дієвий кластер в Італії** – місцева туристична система **«Тразименське озеро»** в Умбрії, яка об'єднує поряд із туристичними підприємствами, закладами розміщення та харчування, також торговельні організації, підприємства з виробництва товарів широкого вжитку, товарів, специфічних для даної місцевості (вино, оливкова олія). З інших діючих кластерів слід згадати **«Салінутінські терми»** (Сицилія), **«Адріатичне море і берег»**, **«Міста мистецтв, культури та бізнесу»** (Емілія-Романія) тощо. Запровадження кластерної моделі в туризмі здійснюється і в інших країнах Західної Європи. Функціонують ряд туристичних кластерів у Шотландії, кластер туризму і відпочинку у Північній Ірландії (Велика Британія), численні кластери з організація дозвілля у Франції. В Росії також відбуваються процеси становлення кластерної моделі в туризмі як ефективної моделі організації туристичної діяльності. Зокрема, найбільшим потенціалом, за оцінками експертів, володіє **туристичний кластер міст Північно-Західного округу Росії** (Великий Новгород, Псков, Вологда, Смоленськ). Іншим перспективним кластером на території Росії є туристсько-рекреаційний кластер Краснодарського краю.

Характеристика туристичних кластерів України

На сьогодні в Україні уже функціонує значна кількість туристичних кластерів, а саме: **“Кам'янець”** та **“Оберіг”** (Хмельницька область), **“На Полтавщину до витоків Миколи Васильовича Гоголя”** (Полтавська область), **“Перлина Донбасу”/“Зелена Кремінна”** (Луганська область), **“Країна дитячих мрій”** (Херсонська область), **“Вознесенськ”** (Миколаївська область), **“Байдари-тур”** (м. Севастополь), **кластер водного туризму** в Чернігівській області та інші.

Агломеруються у кластери і цілі регіони. Наприклад кластер **“Південне туристичне кільце”** охопив такі міста як Вознесенськ, Первомайськ, Нова Одеса Миколаївської області, Гола Пристань, Цюрупинськ Херсонської області, Южне, Білгород – Дністровський, Ізмаїл, Іллічівськ Одеської області та місто Алушка Автономної республіки Крим.

У 2007 р. головами представництв Держкомпідприємництва України Львівської, Волинської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської та Чернівецької областей було започатковане створення туристичного кластеру, мета якого полягає в створенні туристичної інфраструктури навіть **в найменших селах західної України**. Однак це далеко не перші кластерні ініціативи з боку області.

До їх числа можна зарахувати реалізацію наступних проектів, а саме: “Майбутнє творимо разом”, “Активна громадськість – ефективне управління”, “Створення життєздатного інституційного середовища та механізмів для сталого розвитку сільських громад Яремче через розвиток туристичної індустрії”, “Розробка Стратегії економічного та соціального розвитку Коломийського району”, “Формування інформаційного простору туристичної індустрії Івано-Франківщини шляхом створення регіонального туристично-інформаційного центру”, “Розвиток сталого сільського туризму. Зміцнення спроможності лідерів сільського розвитку”, “Harmonisation of Economic and infrastructure Development in the Pan European transport Corridor III”.

Як окрему кластерну одиницю можна розглядати і *Раду з туризму Карпатського регіону*, основна мета діяльності якої – підтримка розвитку та маркетинг туристичної галузі. Прикладом роботи кластерного механізму в туристичній галузі області є туристичний комплекс “*Буковель*”. У свою орбіту він притягує власників готелів, приватних зелених садиб, турагентів та туроператорів, що підсилює їх конкурентоспроможність. Концептуальні переваги цього кластера полягають у створенні нових можливостей за рахунок нелінійних синергетичних ефектів у процесі об’єднання підприємств, які інтегруючись й акумулюючись в єдине ціле, стають більш стійкішими до жорстких правил гри ринкової економіки.

В 2004 році створено Вознесенську міську громадську організацію туристичний кластер «Вознесенськ», яка згодом разом із 12 містами Одеської, Миколаївської, Херсонської областей та АР Крим утворили *спільний туристичний кластер «Південне туристичне кільце»*. До складу кластеру увійшли туристичні підприємства, заклади туристичної інфраструктури, місцеві адміністрації, а також промислові підприємства з виробництва продуктів харчування.

У 2008 році Полтавською обласною радою, відділом з питань туризму та курортів облдержадміністрації, депутатським корпусом та виконавчою владою Миргородської, Диканської, Шишацької райдержадміністрацій, виконавчим комітетом Миргородської міської ради реалізовано проект-переможець конкурсу місцевого самоврядування «*Створення туристично-рекреаційного кластеру «Гоголівські місця Полтавщини»* на загальну суму 800 тис. грн.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Структура кластера
2. Сектор виробництва туристичних послуг
3. Сектор забезпечення життєдіяльності

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

- Характеристика туристичних кластерів України

- Основними перевагами кластерної моделі організації туристичної діяльності національних підприємств

3. Тести:

1. Кластер – це

- а) добровільне об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності;
- б) добровільне територіально-галузеве об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності, при якій всі учасники кластера отримують вигоду, а саме кластерне утворення стає конкурентоспроможним на даному сегменті ринкової економіки;
- в) добровільне територіально-галузеве об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності;
- г) це система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг із приводу створення спільного туристичного продукту.

2. Мета створення кластера

- а) полягає у забезпеченні економічного розвитку та підвищенні конкурентоспроможності;
- б) полягає у забезпеченні економічного росту країни і її регіонів;
- в) розробка, реалізація товарів (послуг) та підвищенні конкурентоспроможності продукції або послуг його членів на ринках;
- г) полягає у забезпеченні економічного розвитку та підвищенні конкурентоспроможності продукції або послуг його членів на ринках.

3. Туристичний кластер – це

- а) добровільне об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності;
- б) добровільне територіально-галузеве об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності, при якій всі учасники кластера отримують вигоду, а саме кластерне утворення стає конкурентоспроможним на даному сегменті ринкової економіки;
- в) це система інтенсивної виробничо-технологічної та інформаційної взаємодії туристичних підприємств, постачальників базових та додаткових послуг із приводу створення спільного туристичного продукту;
- г) добровільне територіально-галузеве об'єднання підприємств для здійснення скоординованої фінансово-господарської діяльності.

4. В структурі типового туристичного кластеру виділяють наступні сектори

- а) сектор виробництва туристичних послуг та сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру;
- б) сервісний сектор та допоміжний сектор;
- в) сектор виробництва туристичних послуг, сервісний сектор та допоміжний сектор;
- г) сектор виробництва туристичних послуг, сервісний сектор, допоміжний сектор та сектор забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру.

5. До складу сектора виробництва туристичних послуг відносять

- а) підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги: туроператорські фірми та турагентства, заклади з розміщення, оздоровлення, перевезення, харчування та організації дозвілля туристів;
- б) банківсько-кредитні та страхові установи, навчальні заклади туристичного профілю, наукові установи, а також бізнес-центри, лізингові компанії;
- в) різноманітні підприємства з виробництва сувенірів, туристичного спорядження, специфічних для певної місцевості товарів, по-друге, поліграфічні підприємства, картографічні фабрики, періодичні видання, телерадіокомпанії, по-третє, органи державної влади, агенції регіонального розвитку, міжнародні та державні фонди і програми;
- г) маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний та юридично-аудиторський відділи.

6. До складу сервісного сектору відносять

- а) маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний та юридично-аудиторський відділи;
- б) різноманітні підприємства з виробництва сувенірів, туристичного спорядження, специфічних для певної місцевості товарів, по-друге, поліграфічні підприємства, картографічні фабрики, періодичні видання, телерадіокомпанії, по-третє, органи державної влади, агенції регіонального розвитку, міжнародні та державні фонди і програми;
- в) підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги: туроператорські фірми та турагентства, заклади з розміщення, оздоровлення, перевезення, харчування та організації дозвілля туристів;
- г) банківсько-кредитні та страхові установи, навчальні заклади туристичного профілю, наукові установи, а також бізнес-центри, лізингові компанії.

7. До складу допоміжного сектору відносять

- а) банківсько-кредитні та страхові установи, навчальні заклади туристичного профілю, наукові установи, а також бізнес-центри, лізингові компанії;

- б) підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги: туроператорські фірми та турагентства, заклади з розміщення, оздоровлення, перевезення, харчування та організації дозвілля туристів;
- в) різноманітні підприємства з виробництва сувенірів, туристичного спорядження, специфічних для певної місцевості товарів, по-друге, поліграфічні підприємства, картографічні фабрики, періодичні видання, телерадіокомпанії, по-третє, органи державної влади, агенції регіонального розвитку, міжнародні та державні фонди і програми;
- г) маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний та юридично-аудиторський відділи.

8. До складу сектора забезпечення життєдіяльності туристичного кластеру відносять

- а) підприємства, що безпосередньо виробляють та реалізують туристичні послуги: туроператорські фірми та турагентства, заклади з розміщення, оздоровлення, перевезення, харчування та організації дозвілля туристів;
- б) банківсько-кредитні та страхові установи, навчальні заклади туристичного профілю, наукові установи, а також бізнес-центри, лізингові компанії;
- в) маркетинговий, рекламно-інформаційний, логістичний та юридично-аудиторський відділи;
- г) різноманітні підприємства з виробництва сувенірів, туристичного спорядження, специфічних для певної місцевості товарів, по-друге, поліграфічні підприємства, картографічні фабрики, періодичні видання, телерадіокомпанії, по-третє, органи державної влади, агенції регіонального розвитку, міжнародні та державні фонди і програми.

9. Назвіть туристичні кластери Хмельницької області

- а) «Буковель» та «Вознесенськ»
- б) «Кам'янець» та «Оберіг»;
- в) «Буковель» та «Славутич»;
- г) «Байдари-тур» та «Вознесенськ».

10. В якій з областей знаходиться туристичний кластер «Країна дитячих мрій»

- а) Донецька обл.;
- б) Полтавська обл.;
- в) Херсонська обл.;
- г) Одеська обл.

ТЕМА 10. КУРОРТНІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

«Потрібно навчитися бути щасливим у хвилини відпочинку, коли пам'ятаєш про те, що ти живий, а не у хвилини бурхливої життєдіяльності, коли про це забуваєш».

Іван Павлов

АНОТАЦІЯ:

Тема присвячується визначенню поняття курорту і курортної системи та вивченню основних курортів України, розкриває сутність лікувальної дії мінеральних вод, особливостям лікувальних грязів як туристичного ресурсу, вивченню питань охорони курортних ресурсів

НАВЧАЛЬНІ ЗАВДАННЯ:

- визначити та вивчити сутність поняття «курорт»;
- вивчити сутність поняття «курортна місцевість»;
- вивчити типологію курортів;
- проаналізувати сутність курортно-рекреаційного кластеру;
- проаналізувати географію лікування окремих хвороб на курортах України.

ФОРМИ КОНТРОЛЮ:

- 1.Тестування.
- 2.Усне опитування.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ТЕМИ:

Курортна система України

Згідно із *Законом України „Про курорти”* **курорт** – це освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, які використовуються з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні.

Державною ланкою цього комплексу є *санаторії, пансіонати, будинки і бази відпочинку, туристичні бази*. Окремо розміщені санаторії, пансіонати, бази створюють **рекреаційні пункти**.

Населений пункт з кількома рекреаційними пунктами називається **курортом**.

Сукупність рекреаційних пунктів і курортів, що використовують означену територію і розміщену на ній інфраструктуру утворюють **рекреаційний район** (як то Кримський).

Кожна **природна курортна територія** – це унікальне ландшафтне,

геологічне, економіко-географічне утворення, що є основною самостійною структурною одиницею курортно-рекреаційної галузі країни в цілому.

Найбільшу привабливість серед курортних територій мають АР Крим, Закарпатська та Івано-Франківська, Одеська, Харківська, Чернівецька, Львівська та Київська області

Визначено **11 курортів міжнародного значення**: Євпаторія, Саки, Трускавець, Моршин, Бердянськ, Куяльник, Одеська група курортів, курорти Південного берега Криму, Феодосія, Планерське, Курортне.

До **курортів республіканського значення** віднесено Березовські мінеральні води Харьковської області, Верховина та Синяк Закарпатської області, Ворзем та Конча-Заспа Київської області, Кирилівка Запорізької області, Любине Великий та Немирів Львівської області, Миргород Полтавської області, Слов'янськ та Святогірськ Донецької області, Сатанів Хмельницької області, Мельник Вінницької області.

Завдяки географічному положенню, геологічній будові і гідрогеологічним умовам Україна традиційно має *всі види курортів* за загальноприйнятою класифікацією: бальнеологічні, кліматичні, бальнеокліматичні, кліматобальнеогрязьові, які можна використовувати для оздоровлення населення. На території України постановою Кабінету Міністрів України був затверджений перелік і межі **265 територій, що резервувалися для організації зон лікування і відпочинку населення**.

Курортне лікування сприяє поліпшенню кровообігу, диханню. Крім того, санаторно-курортне лікування, основою якого є тісне спілкування з природою, заповнює відчутний для більшості міських жителів дефіцит природного середовища. За ці роки методи санаторно-курортного впливу з емпіричних перетворилися в науковообґрунтовані і раціонально використовуються для лікування різних видів захворювань.

Інтенсивне курортне будівництво дозволило створити **систему спеціалізованих санаторіїв**. У загальному вигляді їх структура в залежності від виду захворювань виглядає наступним чином:

- серцево-судинної системи - 22%;
- травної- 20%;
- нервової- 17%;
- дихальної- 16%,
- органів руху-17%;
- нирок і сечовивідних шляхів - 6,5%;
- із захворюваннями жіночих статевих органів - 4,5%;
- шкіри - 0,2%.

Характеристика основних курортів України

У Україні багаті можливості для курортного лікування. Основні лікувальні ресурси — сприятливий клімат, мінеральні води, лікувальні грязі і озокерит, ропа, соляні печери. Серед самих популярних — курорти Карпат і Криму, які доступні весь рік.

Слов'янський курорт – один із старих на Україні. Його називають перлиною Донбасу за чисте повітря, що наполягло на листяних і хвойних деревах. Курорт розташований в північній частині Донецької області, у великому хвойно-листяному парку на березі ріки озер Ріпове і Слепное. До основних лікувальних чинників курорту відносяться лікувальні грязі мула солоних озер і високомінералізовані хлоридно-натрієвого складу, отримувані з бурових свердловин, які використовуються для грязьових ванн. У Слов'янську здійснюється лікування хворих із захворюваннями органів руху і опори, нервової і серцево-судинної систем, з гінекологічними захворюваннями. У санаторії «Слов'янський» знаходиться відділення для лікування дітей із захворюваннями кістково-м'язової системи, для пострадавших від Чорнобильської катастрофи.

Курорт Шаян з унікальними мінеральними джерелами знаходиться в прекрасному куточку Закарпаття, в долині річки Тиса, на відстані менше 20 км. від Хуста і 60 км. — від Мукачево. Цю місцевість ще називають «Українською Швейцарією». У Шаяне можна поправити своє здоров'я і просто відпочити, це місце оцінять поклонники екологічного туризму. Курорт приймає туристів цілий рік.

Селище Поляна (Закарпаття) розташоване в невеликій долині, на висоті 320 м над рівнем моря, в 9 км. від Сваляви і в 20 км. від Мукачево. Бальнеологічний курорт майже з усіх боків оточений лісами. Санаторії і багато баз відпочинку працюють цілорічно.

Курорт Свалява розташований в 72 км. від Ужгороду. Вода з тутешніх мінеральних джерел показана при цукровому діабеті, хворобах травної системи, опорно-рухового апарату, нервовою, серцево-судинною систем, порушенні обміну речовин, захворюваннях шкіри, хронічному гастриті і коліті, супутній паталогії шлунково-кишкового тракту, системи сечовиділення. Основні лікувальні засоби курорту – мінеральні води «Поляна Квасова», «Лужанська» і «Поляна Купіль», які використовують для пиття і ванн. Санаторії курорту побудовані поряд з джерелами. Найвідоміші з них – «Поляна», «Сонячне Закарпаття», «Квітка Полоніни» - мають сучасне устаткування.

Курорт Трускавець (Львівська область) розкинувся в живописній долині на північ від передгір'я Східних Карпат на висоті 350 м над рівнем моря. Це місто — один з найбільш екологічно чистих в Україні, оскільки поблизу немає промислових підприємств. Бальнеологічний курорт Трускавець спеціалізується на лікуванні хронічних запальних захворювань нирок, печінки і жовчних шляхів, сечокам'яної хвороби, хвороб обміну речовин, зокрема цукрового діабету, і багато інших.

Селище Солотвіно розташоване в Тячевському районі в Закарпатті, між гірськими хребтами Салаван і Магура на висоті 200–300 м над рівнем моря. Солотвіно багато унікальними природними рекреаційними ресурсами: соляними шахтами (працюють круглий рік), карстовими соляними озерами, концентрація солі в яких вища, ніж в Мертвому морі, грязями з високим вмістом мінеральних компонентів. У солоних озерах купатися можна з квітня по листопад, але краще приїжджати в травні-липні і вересні.

В Карпатах є мінеральні води всіх бальнеологічних груп. Значна частина джерел зосереджена в гірській зоні, менша — в передгірній і зовсім небагато — в низовинній частині. В основному це холодні води, але є субтермальні і термальні. По мінералізації — слабо-, мало-, середньо- і високомінералізовані. Для лікування використовується як вода, так і сіль, отримана шляхом випаровування води. Свіжий, з великим змістом озону, з легким ароматом хвої повітря показане для лікування захворювань дихальних шляхів.

З кожним роком збільшується кількість **кримських здравниць**, що працюють в міжсезонні. Цей час чудово підходить для того, щоб поправити здоров'я людям, що погано переносять жару і велике скупчення відпочиваючих в літній період. Важливо і те, що в осінньо-зимовий період санаторії і пансіонати пропонують гуманніші ціни. Також потрібно відзначити поліпшення і модернізацію лікувальної бази здравниць, сучасну інфраструктуру дозвілля і тенденцію до впровадження спа-процедур. А цілющий клімат, мінеральні води, грязі, численні природні і архітектурні визначні пам'ятки доступні в Криму у будь-який час роки.

Особливості лікувальної дії мінеральних вод

Мінеральні води – природні води, хімічний склад і фізичні властивості яких (вміст різних мінеральних або органічних компонентів, газів, радіоактивність, кисла або лужна реакція та ін.) дозволяють застосовувати їх з лікувально-профілактичною метою.

Хімічні властивості мінеральних вод визначаються вмістом в них мінеральних речовин, газів, специфічних біологічно активних речовин. До фізичних властивостей належать температура, радіоактивність. Кислотно-основний стан визначає величина рН.

Для санаторно-курортного лікування, фасування та розливу у пляшки використовуються запаси понад **200 родовищ мінеральних вод і 25 родовищ лікувальних грязей**.

На території України поширені **мінеральні води практично всіх бальнеологічних типів:**

- вуглекислі (Полянська, Голубінське родовище),
- радонові (Хмельницьке),
- сульфідні (Синякське, Великолюбенське),

- залізисті (Слов'янське, Кемчінське),
- миш'яковисті (Шаянське),
- йодні, йодобромні (Бердянське),
- кремнієві (Березівське, Рай-Оленівське),
- води з підвищеним вмістом органічних речовин (Трускавецьке, Збручанське),
- води без специфічних компонентів та властивостей (Миргородське, Євпаторійське, Одеське, Куяльницьке)
- та лікувальні грязі всіх генетичних типів:
- мулові сульфідні (Сакське, Куяльницьке, озера Соляне, Ріпне),
- торфові (Серemenківське, Великолюбенське),
- сопкові (Булганацьке родовище) та сапропелеві.

У відповідності з характером впливу на організм мінеральні води можна використовувати для зовнішнього (мінеральні ванни) або внутрішнього (інгаляції, зрошення, спринцювання, клізми, пиття) застосування.

На курортах з питними мінеральними водами хворі п'ють воду безпосередньо біля джерел. Разом з тим багаторічний досвід показує, що при дотриманні необхідних умов при добуванні, транспортуванні і зберіганні мінеральні води, розфасовані у пляшки, протягом багатьох місяців зберігають первинний склад і свої лікувальні властивості. Для приймання всередину звичайно використовують мало- і середньомінералізовані води. Загальна концентрація розчинених в них мінеральних і органічних речовин коливається від 2 до 12г/л. До мінеральних питних вод відносять води із загальною мінералізацією не менше 2 г/л. До них відносять також води з меншою мінералізацією, якщо вони містять біологічно активні речовини у кількості, що відповідає нормам для питних мінеральних вод.

Питні води поділяють на 4 групи:

- 1) мінеральні питні;
- 2) мінеральні питні лікувально-столові;
- 3) природні мінеральні столові;
- 4) природні столові води.

До мінеральних питних лікувальних вод відносять такі води, загальна мінералізація яких коливається в межах 8-12 г/л. Разом з тим до цих вод відносять води з меншою ніж 8 г/л мінералізацією, якщо вони містять підвищені кількості бору, миш'яку та інших компонентів, які мають специфічний вплив при окремих захворюваннях.

До мінеральних лікувально-столових вод відносять води, загальна мінералізація яких становить 2-8 г/л. Лікувально-столові води можуть застосовуватись як з лікувальною метою, так і в якості столового напою.

Крім мінеральних питних лікувальних і лікувально-столових вод, є і надходять у продаж природні столові води, які поділяють на два типи: природні мінеральні столові і природні столові води. Води мінералізації від 1 до 2 г/л

відносять до природних мінеральних столових, тоді як води мінералізації менше 1 г/л належать до природних столових вод.

Доведено, що при тривалому стикуванні з повітрям порушується хімічний, а тим більше органічний склад води: в осад випадають солі, вода втрачає свою лікувальну активність і смакові якості.

Особливості застосування мінеральних вод у бальнеотерапії

Бальнеотерапія – розділ водолікування, завданням якого є застосування мінеральних вод з метою профілактики, лікування і відновлення порушених хворобою функцій організму.

Основу бальнеотерапії складають методики зовнішнього застосування мінеральних вод: загальні і місцеві ванни, витягування хребта у воді, зрошення голови, купання і плавання в басейні і т.д.

Певна спільність у механізмі лікувальної дії на організм мінеральних вод при зовнішньому і внутрішньому їх застосуванні, а також у відповідних реакціях організму на ті чи інші дії дозволяє віднести до бальнеотерапії не тільки процедури зовнішнього застосування мінеральної води, але і внутрішнє її застосування (пиття, промивання шлунку, дуоденальний дренаж, різні методики промивання - зрошення шлунку, крапельні клізми, інгаляції і т.д.).

Для зовнішнього застосування використовуються природні мінеральні води і штучно приготовлені мінеральні і газові їх аналоги. Для приготування мінеральних ванн використовують природні мінеральні ванни із загальною мінералізацією не менше 2 г/л із вмістом різних газів, мікроелементів, біологічно активних речовин або штучно приготовлені мінеральні і газові води. На відміну від прісних ванн мінеральні води, крім температурного і механічного впливу, мають і хімічний вплив. Останній перш за все сприймається екстерорецепторами, закладеними в шкірі, а також інтерорецепторами судин і внутрішніх органів. Хімічні речовини впливають безпосередньо і на кліткові структури організму.

Сульфідні ванни. Висока розчинність сірководню у воді перешкоджає утворенню у сульфідних ваннах концентрацій вільної газової фази (виділення бульбашок газу), як це відбувається у вуглекислих, кисневих і азотних ваннах. Оскільки пухирців газу у ванні немає, відсутня дія двофазного середовища "вода-газ" на шкіру, проявляється лише фармакологічна дія сульфідів, а тому їх правильніше відносити до мінеральних.

Сульфідними водами прийнято вважати такі, що містять більше 10 мг/л сірководню.

За мінералізацією ці води поділяють на:

- 1) **слабосульфідні** - 10-50 мг/л;
- 2) **середні** - 50-100 мг/л;
- 3) **міцні** - 100-250 мг/л;
- 4) **дуже міцні** - більше 250 мг/л.

Основним діючим фактором, який обумовлює специфічну дію цих вод на

організм, є сульфідні, які надходять в організм головним чином через шкіру, в меншій мірі - через дихальні шляхи. Через шкіру проходять вільний сірководень і гідросульфідні іони. Циркулюючи деякий час в крові, сірководень проходить через природні і біологічні бар'єри (печінка, гематоенцефалічний бар'єр). Сірководень, який проник в організм, має рефлекторно-резорбтивну дію на різні органи, системи і функції організму. Особливо чутливі до сірководню центральна і периферійна нервові структури. Встановлено нормалізуючий вплив сульфідних ванн на функціональний стан вищих відділів центральної нервової системи.

Шлакові ванни використовують з лікувальною метою в районах, де є металургійне виробництво. Шлак, що утворюється при виплавці чавуну, в гарячому вигляді збирають у спеціальні ємності (грануляційні басейни) для "гасіння" його холодною водою. У воді зі шлаку вилугуюються сірчані сполуки, які переходять у розчин, утворюючи так звані шлакові води вирадної лужної реакції (рН 8,8-9,6). Хімічний склад шлакових вод непостійний. Він залежить від кількості і якості шлаку, що збирається в басейні, а також від якості кам'яного вугілля, що засипається у піч, з більшою або меншою кількістю сполук сірки.

Шлакові ванни готують шляхом змішування гарячої (свіжої) шлакової води з раніше охолодженою водою, що зберігається в спеціальних резервуарах, для отримання води необхідної температури. Шлакові води застосовують у вигляді загальних і місцевих (ніжних, ручних) ванн.

Шлакові ванни ефективні при захворюваннях опорно-рухового апарату (суглобів, м'язів, сухожилів), при враженні периферійної нервової системи (радикуліти, неврити, невралгії, поліневрити, плексити і т.д.), при функціональних зрушеннях нервової системи, захворюваннях серцево-судинної системи, хворобах обміну речовин і деяких захворюваннях шкіри.

Хлорні натрієві (соляні) ванни мають виключно широке застосування. Вони становлять основну масу підземних мінеральних вод, серед яких виділяють:

- 1) хлорні натрієві, рідше кальцієво-натрієві, з мінералізацією від 2 до 35 г/л;
- 2) хлорні натрієві і кальцієво-натрієві розсоли з мінералізацією від 35 до 350 г/л;
- 3) хлорні кальцієво-натрієві, кальцієві, рідше кальцієво-магнієві ультраміцні розсоли з мінералізацією від 350 до 600 г/л.

Хлорні натрієві води за їх клініко-фізіологічним впливом можна поділити на води слабкої (від 10 до 20 г/л), середньої (від 20 до 40 г/л), високої (від 40 до 80 г/л) концентрації.

Хлорні натрієві води при зовнішньому застосуванні у вигляді ванн мають своєрідний, властивий їм вплив, який багатосторонньо проявляється і залежить від концентрації і температури води у ванні, а також вихідного стану організму. Виявлено, що, крім загального рефлекторного впливу, який подразнює шкіру хімічно, в механізмі впливу хлорних натрієвих ванн мають значення і загальні зміни - виражені функціональні зрушення в самому рецепторному апараті шкіри

людини і тварин, а також в кліткових елементах і судинах шкіри.

Дослідження впливу хлорних натрієвих ванн концентрації 50 г/л, температури 42, 25-30 і 36-37°C на тепловий обмін здорових людей показує, що їх теплова дія значно відрізняється від прісних та інших мінеральних і газових ванн. З гарячої хлорної натрієвої ванни в організм надходить в середньому 11,9 ккал/хв. (з прісної 8,3 ккал/хв.). При цьому кровозабезпечення у шкірі збільшується на 6,1 л/хв. (у прісній воді на 4,8 л/хв.).

Поза курортами зараз значно ширше використовують штучні хлорні натрієві ванни, які готують шляхом розчинення у прісній воді кухонної (озерної або морської) солі в кількості, необхідній для отримання потрібної концентрації (найчастіше 10-40 г/л).

Йодобромні ванни. В природі чистих йодобромних вод не існує. Іони йоду і бром, поряд з іншими мікроелементами, найчастіше зустрічаються в хлорних натрієвих водах, які розповсюджені на значних територіях, особливо в нафтогазоносних районах. Хлорні натрієві води, які мають у своєму складі йод, завжди містять і бром. Бром може міститися в цих водах і без йоду. В залежності від переважання у воді йоду або бромиду хлорну натрієву воду прийнято називати йодобромною або бромйодною. Критерієм оцінки йодобромної води з лікувальної точки зору є вміст у ній йоду не менше 10 мг/л і бромиду не менше 25 мг/л.

Встановлено, що йодобромні ванни своїм впливом на провідні фізіологічні системи організму може створювати сприятливі умови для формування компенсаторно-приспосувальних і відновних реакцій організму і тим самим сприяти якщо не одужанню, то суттєвій зміні плину патологічного процесу при багатьох захворюваннях, в основі патогенезу якого лежить порушення функції центральної нервової системи, процесів обміну, функції щитовидної залози та ін. Йодобромні ванни є "м'яким" подразником. Вони фізіологічне впливають на діяльність системи кровообігу в різних її ланцюгах. При відповідних рекомендаціях їх призначають навіть літнім людям.

Миш'яковисті ванни готують з природної мінеральної води на відповідних курортах, на яких є миш'яковмісні мінеральні води. Прийнято розрізняти різні типи миш'яковмісних мінеральних вод. За вмістом миш'яку розрізняють слабкі (від 0,7 до 5 мг/л), міцні (від 5 до 10 г/л) і дуже міцні миш'яковисті (вище 10 мг/л) води.

Дослідження показали, що миш'як, проникаючи з води ванн через шкіру, поступає в різні органи і тканини, особливо інтенсивно в нервову і м'язову. Специфіка дії миш'яку проявляється у зниженні інтенсивності тканинного дихання, зміні енергетичного потенціалу клітин, і тим самим підвищується їх резистентність до пошкоджуючих факторів. Помітний сприятливий вплив миш'яковистих ванн на різні показники серцево-судинної, нервової та ендокринної систем.

Газові ванни – це ванни з води, перенасиченої газом, в результаті чого він

виділяється у вигляді бульбашок. Ступінь насичення води тим чи іншим газом знаходиться в прямій залежності від коефіцієнта його розчинності, різного для різних газів, тиску, під яким воду насичують газом, і в протилежній залежності від температури води у ванні. Газові води можуть бути приготовлені також і штучно. З природних і штучних газових вод для зовнішнього застосування проводять загальні і місцеві газові ванни.

У механізмі впливу газових ванн, крім температурного і механічного факторів, властивих усім ваннам, більшу роль відіграє своєрідний вплив самого газу. Він складається з фізичного (в тому числі механічного) і хімічного впливів. До виключно фізичного впливу відносять дію на шкіру двофазного середовища "вода - газ". Бульбашки газу, які осідають на шкіру, подразнюють закладені в ній периферійні рецептори. Осідаючи на шкірі і зникаючи з її поверхні, бульбашки проводять своєрідний тактильний масаж. Крім того, завдяки двофазному середовищу шкіра хворого у газовій фазі відчуває різний температурний вплив. Вода має індиферентну температуру 37-34°C, а бульбашки газу - 25-12°C. Оскільки бульбашки газів (крім азотних) вельми рухомі, то чергування дотиків їх зі шкірою і зникнення з її поверхні в силу різної теплоємності води і газу створює ще і своєрідний "температурний" масаж. Механічна дія газових бульбашок залежить від їх величини і рухомості. Бульбашки вуглекислого газу у вуглекислій ванні відносно крупні, рухомі, їх індиферентна температура знаходиться в межах 12-13°C.

Вуглекислі ванни. У вуглекислій ванні температури 33-35°C вода майже не викликає термічного подразнення шкіри, вуглекислота ж є сильним подразником терморецепторів. Оскільки бульбашки газу то сідають на тіло, то зникають з нього, відбувається подразнення і тактильних рецепторів. Бульбашки повітря у перлинній ванні ще крупніші і набагато рухливіші. Вони весь час ковзають по шкірі, викликаючи значне подразнення закладених у ній рецепторів. Протилежно діють бульбашки азоту в азотній ванні. Вони дуже дрібні, щільно осідають на шкірі і волосяних частинах тіла і майже нерухомі. Внаслідок цього вони викликають дуже незначне подразнення тактильних рецепторів шкіри. Температурне подразнення шкіри менш виражене, ніж у вуглекислих ваннах, оскільки індиферентна температура азоту набагато вища індиферентної температури вуглекислоти. Все це до певної міри є причиною значно м'якшої дії азотної ванни на організм.

До лікувальних вуглекислих вод відносять такі, які незалежно від мінерального складу містять в 1 л не менше 0,75 г вуглекислоти. Лікувальна вуглекисла вода для зовнішнього застосування повинна містити вуглекислоту в кількості 1,2-1,4 г/л. Лікування вуглекислими ваннами широко проводять в санаторіях і на курортах, які не мають природних вуглекислих вод, а також в лікувальних установах за межами курортів, де користуються штучно приготовленою вуглекислою водою.

Кисневі ванни. Природних мінеральних вод, які містять кисень у кількостях, достатніх для бальнеотерапії, в природі не існує, а тому кисневі ванни готують тільки штучним шляхом.

Розчинний у воді кисень, проникаючи через шкіру, попадає в потік крові. Крім того, бульбашки газу, осідаючи на поверхні тіла, ніжно подразнюють периферійні рецептори. Оскільки кисень погано розчиняється у воді, він швидко виходить з розчину, в результаті чого на якийсь період над поверхнею води створюється підвищена концентрація кисню, яким дихає хворий. Вказані шляхи проникнення кисню в організм сприяють ліквідації кисневої недостатності, яка часто спостерігається при ряді захворювань.

Кисневі ванни сприятливо впливають на функціональний стан центральної нервової системи, знижуючи підвищену реактивність апарату, який регулює артеріальний тиск, покращує геодинаміку, суб'єктивний стан хворих. Виявлені сприятливі результати при лікуванні кисневими ваннами хворих на серцево-судинні та інші захворювання, особливо при наявності в них явної чи прихованої кисневої недостатності. Застосування кисневих ванн з одночасним вдиханням кисню підвищує ефективність кисневої терапії.

На приморських курортах кисневі ванни готують на морській воді. Наявність у ній різних мінеральних солей підсилює дію кисневої ванни і робить її ще активнішою процедурою.

Азотні ванни. Газоподібний азот є постійним інгредієнтом слабомінералізованих лужних термальних вод. Термальні мінеральні води за загальною мінералізацією мало відрізняються від прісних, але мають значно активніший фізіологічний і лікувальний вплив на організм.

Характерною особливістю цих слабомінералізованих (до 2 г/л), лужних (рН 8-9,6), кремнистих (кремнієвої кислоти від 50 до 150 мг/л), а в окремих випадках і радіоактивних (від 0,1 до 20 нКи/л) терм є їх газовий склад, в основному азотний (від 90 до 100%), з невеликою домішкою рідких газів.

Азотні ванни є активnodіючим фактором. Встановлено, що вони специфічно впливають на організм і в основі комплексу реактивних змін, які настають в організмі під впливом азотних ванн, лежить їх седативний вплив на центральну нервову систему. Азотні ванни мають анальгезуючий і десенсибілізуючий вплив, викликають зміну гемодинаміки, обміну речовин, стану ендокринної системи і м'язового тону.

Перлинні ванни – газові ванни, які можна легко приготувати в будь-якій водолікувальниці. Для цього необхідний компресор, який звичайно встановлюють у сусідньому або підвальному приміщенні, компресором накачують повітря під тиском 0,5-1,5 ат і подають по спеціальній трубці до ванни, де підвідну трубку з'єднують із системою металевих трубок з дрібними отворами.

Протягом всієї процедури вода ванн вирує великою кількістю рухомих бульбашок різних розмірів, переважно крупних. Ступінь вирування і величину

бульбашок можна дозувати, змінюючи тиск. Під час вирування хворий відчуває приємне відчуття подразнення шкіри, викликане як рухом бульбашок, так і контрастом температур, обумовленим різною теплоємністю і теплопровідністю води і газу. Додавання хвойного екстракту до води ванни надає їй специфічного аромату і робить процедуру ще приємнішою.

В бальнеотерапевтичній практиці при захворюваннях серцево-судинної системи, суглобів і ін. застосовують і комбіновані ванни, такі як вуглекисло-сульфідні, сульфідно-вуглекисло-грязьові та ін.

Радоноterapia

Радоноterapia – метод бальнеолікування з використанням радіоактивних ізотопів радону і продуктів його розпаду.

Радон – альфа-активний інертний газ з періодом напіврозпаду 3,823 дня.

Використовуються різні види радонових процедур; ванни водні і повітряні, гінекологічні зрошення і мікроклізми, пиття, інгаляції та ін.

Вивчені наступні сторони біологічної і лікувальної дії радонових процедур.

- Радонові ванни нормалізують периферійний кровообіг і роботу серця, вирівнюють артеріальний тиск, покращують склад крові.
- Пиття радонової води і радонові ванни стимулюють моторну і секреторну функції шлунку, печінки і підшлункової залози, покращують кровообіг в печінці.
- Радонові ванни знижують підвищену функцію щитовидної залози і яєчників.
- Радонові процедури сприятливо впливають на основний обмін, на окремі сторони вуглеводного і мінерального обміну, на холестериновий обмін.
- Радонові процедури стимулюють імунологічні реакції організму, при багатьох захворюваннях мають знеболювальний, протизудовий, протизапальний і десенсибілізуючий вплив.
- На центральну нервову систему радонові ванни впливають заспокійливо, на периферійну -знеболююче.

Лікувальні грязі як туристичний ресурс

Лікувальні грязі або пеліди (термін запропонований Комітетом Міжнародного товариства гідрології) – це природні колоїдні органомінеральні утворення (мул, торф'яні, сопокві), що володіють високою пластичністю, теплоємністю і повільною тепловіддачею, біологічно активні речовини (солі, гази, вітаміни, ферменти, гормони і ін.), що містять, і живі мікроорганізми.

За своїм походженням, особливостями складу і лікувальними властивостями, лікувальні грязі поділяються на шість типів:

- торф'яні грязі,

- сапропелі,
- сульфідні грязі мула,
- глинисті мули,
- сопкові грязі
- гідротермальні грязі.

Грязелікування застосовується на 19 курортах України, зокрема на таких відомих як Куяльник, Саки, Євпаторія, Бердянськ, Кирилівка, Слов'янськ, Миргород та ін., а також у міських грязелікарнях, фізіотерапевтичних відділеннях, деяких санаторіях, в лікарнях.

Лікувальні грязі – один з високоефективних лікувальних чинників. У їх склад входять органічні речовини, з'єднання заліза, калія, кальцію, натрію, магнію, мікроелементи, гормоно- і вітаміноподібні речовини, біогенні стимулятори, сірководень, мікроорганізми. Компоненти грязі впливають на людину рефлекторно, діючи на нервові закінчення на шкірі, і безпосередньо, потрапляючи в кров і впливаючи на роботу різних органів і систем.

Повна вартість всіх запасів лікувальних грязей на території АР Крим в місцевих цінах складає 27,3 млрд грн (\$5,4 млрд), в світових цінах - 55,4 млрд грн (\$10,97 млрд), повідомили в Раді міністрів АРК. Відзначимо, що щорічно в Криму здобувається близько 3,0-4,0 тис. тонн лікувальної грязі і 15,0 тис. куб. м ропа, яка використовується в здравницях і лікарнях Південного берега Криму, міст Євпаторії, Саки, Бахчисараю, Феодосії, Судака, Сімферополя і Севастополя.

В той же час, на території Криму налічується 35 соляних озер.

Запаси лікувальної грязі складають 23,4 млн куб. м, з яких 16 млн куб. м (68%) знаходяться в трьох озерах Керченського півострова (Ленінський район - Чокракське, Тобечикське, Узунларське), 4,4 млн куб. м (19%) - в двох басейнах Сакського лікувального озера (Сакський район), близько 3,0 млн куб. м (13%) - в озері Джарилгач (Чорноморський район).

Не дивлячись на значні запаси, лікувальні грязі освоюються в невеликих об'ємах. При цьому постійно розробляється тільки **Сакське родовище**, де здобич грязі ведеться в Східному басейні. Раніше розроблялося ще і Чокракське родовище.

Недавно на території України в одній з бухт **затоки Сиваш** були відкриті і розроблені лікувальні грязі, які унікальні по своїх властивостях. Поряд з місцем локалізації грязі розташовано джерело з «рожевою» водою. Саме ця «рожева» вода, вступаючи в контакт з лікувальними грязями, підсилює їх корисну дію і робить їх унікальними по своїй властивості. Сиваська лікувальна грязь пройшла всі необхідні дослідження і сертифікацію (Одеський НДІ медреабілітації і курортології).

Охорона курортних ресурсів

У широкому розумінні під охороною природи розуміють увесь комплекс

заходів, спрямованих на раціональне використання і збереження природи.

Вузьке розуміння передбачає саме охорону, збереження природних багатств для нащадків.

Основи природоохоронного законодавства закладені у Декларації про державний суверенітет в законі “**Про охорону навколишнього середовища**” та ще цілому пакеті нормативних документів, які регламентують контроль за станом довкілля, штрафні санкції проти порушників, режим діяльності природоохоронних об’єктів тощо.

Умовно проблему погіршення стану природного довкілля (глобальної екосистеми) можна розділити на дві складові частини:

- 1) деградація природного середовища в результаті нераціонального природокористування;
- 2) забруднення її відходами людської діяльності.

Прикладом першого можна вважати обезліснення території землі та виснаження земельних ресурсів.

Забруднення географічного середовища – це небажана зміна його властивості у результаті антропогенного (техногенного) надходження різних речовин і сполук.

Техногенне забруднення в більшому чи меншому ступені торкається усіх компонентів природного середовища, а через них позначається на здоров’ї людини.

Забруднення літосфери (грунтового покриву) пов’язано з щорічним надходженням у неї великої кількості металів, радіоактивних речовин, добрив, отрутохімікатів, із розробкою родовищ корисних копалин.

Зараз тільки 5-10% усієї речовини, що видобувається і заготовляється, переходить у кінцеву продукцію, а 90-75% її в процесі переробки перетворюється в прямі відходи..

Курортні ресурси (мінеральні води, лікувальні грязі, повітря, пляжі і т.д.) є загальнонаціональним багатством. Експлуатація джерел мінеральних вод і родовищ лікувальних грязей здійснюється органами управління курортів, а контроль за правильністю їх експлуатації і охороною від псування і передчасного виснаження покладений на органи **Державного комітету по нагляду за безпечним веденням робіт в промисловості і гірському нагляду.**

Право на розробку родовищ мають тільки ті організації, які використовують мінеральні води з лікувальною метою або для розливу.

Кожен курорт, санаторій, бальнеолікувальниця, завод розливу повинні мати:

- 1) затверджені експлуатаційні запаси мінеральних вод і детально розвідані запаси лікувальних грязей;
- 2) дозвіл на спеціальне водокористування і розробку родовищ лікувальних грязей;

- 3) технологічну схему розробки і ділянку санітарної охорони родовища;
- 4) затверджену програму режимних спостережень.

Призначення всіх цих документів - забезпечити цілеспрямовану і ефективну, технологічно правильну і економну експлуатацію мінеральних вод і лікувальних грязей, яка б попереджувала їх виснаження, забруднення, зміну складу і погіршення властивостей.

Відповідальність за охорону і раціональне використання поверхневих та підземних мінеральних вод несе **Міністерство екології і природних ресурсів України.**

Міністерство охорони здоров'я України відповідає за ті аспекти охорони повітряного басейну, поверхневих і підземних вод, які безпосередньо стосуються санітарних умов проживання населення.

Контроль за станом навколишнього середовища людини здійснює **Головне санітарно-епідеміологічне управління** і підлеглі йому санітарно-епідеміологічні служби. Вони мають право заборонити експлуатацію діючих підприємств, цехів, водозаборів при відсутності споруд, які б забезпечували ефективне очищення газових викидів, стічних вод і чистоту поверхневих і підземних вод.

Вказані служби забезпечені **спеціалізованими лабораторіями**, які проводять стаціонарні спостереження за чистотою навколишнього середовища.

Об'єктами санітарних спостережень є водойми, які використовуються для господарсько-питних і культурно-побутових потреб населення.

Санітарний стан водойм, які мають рибогосподарське значення, контролюють **органи рибоохорони.**

Міністерство екології і природних ресурсів України вивчає хімічний склад поверхневих вод і його зміни під впливом діяльності людини. На основі отриманих матеріалів складаються огляди стану забруднення водних джерел по стаціонарних постах. Спеціальні станції ведуть спостереження за якістю води поверхневих водойм, включаючи морські побережжя.

В основі стандартизації природних лікувальних факторів поряд із загальноприйнятими (заборонними) токсикологічними, санітарними і органолептичними показниками лежать також специфічні компоненти, які мають лікувальний вплив.

Говорячи про **заборонні показники**, перш за все маються на увазі граничне допустимі концентрації (ГДК) забруднень навколишнього середовища, тобто привнесення в середовище нових, не властивих для нього хімічних, біологічних і фізичних елементів або перевищення багаторічного рівня (фону). В результаті привнесення цих елементів погіршується якість навколишнього середовища. Якщо мова йде про природній багаторічний фон, слід мати на увазі, що у ряді випадків цей фон може перевищувати ГДК забруднень і не бути пов'язаним з антропогенним фактором.

Вплив господарської діяльності людини порушує складену рівновагу природних факторів і може привести до незворотної втрати цілого комплексу лікувальних ресурсів:

- відбувається не тільки забруднення навколишнього середовища в районах крупних курортів, але і виснаження курортних ресурсів;
- збільшення водовідбору приводить до зростання навантаження на очисні споруди, які, як правило, не розраховані на специфічний склад мінеральних вод;
- самі стічні мінеральні води можуть бути джерелом забруднення навколишнього середовища.

З метою регламентації видів обмежень і оздоровчих заходів та врахування специфіки формування курортних ресурсів в межах округу виділяють три зони:

- строгого режиму,
- обмежень
- спостережень.

В зоні строгого режиму знаходяться місця виходів джерел мінеральних вод та їх каптажі, родовища лікувальних грязей, мінеральні озера і лимани, пляжі і т.д., тобто все те, що становить лікувальні курортні ресурси.

Як показує практика експлуатації мінеральних вод, межа зон встановлюється в 15-70 м від водозбірних споруд і залежить від типу родовища і його гідрогеологічних умов.

Конфігурація зони довільна (коло, квадрат, багатокутник). В межах зони забороняється проживання людей і всі види робіт, які шкідливо впливають на природні лікувальні фактори, виключаючи роботи, які безпосередньо пов'язані з експлуатацією лікувальних ресурсів.

Особливу увагу приділяють санітарно-оздоровчим заходам стосовно до кожної з виділених зон.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Питання для самостійного вивчення:

1. Курортна система України
2. Міністерство екології і природних ресурсів України
3. Охорона курортних ресурсів

2. Зробіть огляд періодичної літератури за темами:

- Забруднення літосфери
- Забруднення географічного середовища

3. Тести

1. Згідно із Законом України «Про курорти» курорт – це

- а) освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури;
- б) це унікальне ландшафтне, геологічне, економіко-географічне утворення, що є основною самостійно структурною одиницею курортно-рекреаційної галузі країни в цілому;
- в) освоєна природна територія на землях оздоровчого призначення, що має природні лікувальні ресурси, необхідні для їх експлуатації будівлі та споруди з об'єктами інфраструктури, які використовуються з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні;
- г) це унікальне ландшафтне, геологічне, економіко-географічне утворення, що є основною самостійно структурною одиницею курортно-рекреаційної галузі країни в цілому, які використовуються з метою лікування, медичної реабілітації, профілактики захворювань та для рекреації і підлягає особливій охороні.

2. Назвіть 11 курортів України міжнародного значення

- а) Євпаторія, Саки, Трускавець, Моршин, Миргород, Новоазовськ, Бердянськ, Куяльник, Ялта, Алушка, Феодосія;
- б) Євпаторія, Саки, Трускавець, Моршин, Бердянськ, Куяльник, Одеська група курортів, курорти Південного берега Криму, Феодосія, Планерське, Курортне;
- в) Одеська група курортів, курорти Південного берега Криму, Феодосія, Планерське, Курортне, Моршин, Миргород, Новоазовськ, Куяльник, Ялта, Алушка;
- г) Євпаторія, Саки, Трускавець, Моршин, Миргород, Новоазовськ, Мілекіно, Бердянськ, Куяльник, Одеська група курортів, курорти Південного берега Криму.

3. До курортів республіканського значення відносяться

- а) Березовські мінеральні води, Верховина та Синяк, Ворзем та Конча-Заспа;
- б) Любине Великий та Немирів, Миргород, Слов'янськ та Святогірськ, Сатанів, Мельник;
- в) Березовські мінеральні води, Верховина та Синяк, Ворзем та Конча-Заспа, Кирилівка, Любине Великий та Немирів, Миргород, Моршин, Трускавець, Слов'янськ та Святогірськ, Сатанів, Мельник;
- г) Березовські мінеральні води, Верховина та Синяк, Ворзем та Конча-Заспа, Кирилівка, Любине Великий та Немирів, Миргород, Слов'янськ та Святогірськ, Сатанів, Мельник.

4. Яку кількість населених пунктів за часів незалежності України було віднесено до курортів

- а) 100;
- б) 160;
- в) 260;
- г) 500.

5. Яка кількість родовищ лікувальних грязей існує на території України

- а) 25;
- б) 50;
- в) 75;
- г) 100.

6. Бальнеотерапія - це

- а) природні колоїдні органомінеральні утворення (мул, торф'яні, сопокві), що володіють високою пластичністю, теплоємністю і повільною тепловіддачею, біологічно активні речовини (солі, гази, вітаміни, ферменти, гормони і ін.), що містять, і живі мікроорганізми;
- б) розділ водолікування, завданням якого є застосування мінеральних вод з метою профілактики, лікування і відновлення порушених хворобою функцій організму;
- в) природні води, хімічний склад і фізичні властивості яких (вміст різних мінеральних або органічних компонентів, газів, радіоактивність, кисла або лужна реакція та ін.) дозволяють застосовувати їх з лікувально-профілактичною метою;
- г) розділ водолікування, завданням якого є застосування мінеральних вод з метою профілактики.

7. Газові ванни - це

- а) ванни з природних мінеральних вод, які містять кисень у кількостях, достатніх для бальнеотерапії, в природі не існує, а тому ці ванни готують тільки штучним шляхом;
- б) ванни, які можна легко приготувати в будь-якій водолікувальниці;
- в) ванни з води, перенасиченої газом, в результаті чого він виділяється у вигляді бульбашок;
- г) ванни, які готують шляхом змішування гарячої (свіжої) шлакової води з раніше охолодженою водою, що зберігається в спеціальних резервуарах, для отримання води необхідної температури.

8. Перлинні ванни - це

- а) ванни, які готують шляхом змішування гарячої (свіжої) шлакової води з раніше охолодженою водою, що зберігається в спеціальних резервуарах, для отримання води необхідної температури;

- б) ванни з води, перенасиченої газом, в результаті чого він виділяється у вигляді бульбашок;
- в) ванни з природних мінеральних вод, які містять кисень у кількостях, достатніх для бальнеотерапії, в природі не існує, а тому ці ванни готують тільки штучним шляхом;
- г) ванни, які можна легко приготувати в будь-якій водолікувальниці.

9. Мінеральні води - це

- а) природні води, хімічний склад і фізичні властивості яких (вміст різних мінеральних або органічних компонентів, газів, радіоактивність, кисла або лужна реакція та ін.) дозволяють застосовувати їх з лікувально-профілактичною метою;
- б) природні води, хімічний склад і фізичні властивості яких (вміст різних мінеральних або органічних компонентів, газів, радіоактивність, кисла або лужна реакція та ін.);
- в) води, загальна мінералізація яких коливається в межах 8-12 г/л., разом з тим до цих вод відносять води з меншою ніж 8 г/л мінералізацією, якщо вони містять підвищені кількості бору, миш'яку та інших компонентів, які мають специфічний вплив при окремих захворюваннях;
- г) води, загальна мінералізація яких становить 2-8 г/л., які можуть застосовуватись як з лікувальною метою, так і в якості столового напою.

10. Лікувальні грязі або пеліди (термін запропонований Комітетом Міжнародного товариства гідрології) - це

- а) це природні колоїдні органомінеральні утворення (мул, торф'яні, сопкові), що володіють високою пластичністю, теплоємністю і повільною тепловіддачею;
- б) один з високоефективних лікувальних чинників, що містять у своєму складі органічні речовини, з'єднання заліза, калія, кальцію, натрію, магнію, мікроелементи, гормоно- і вітаміноподібні речовини, біогенні стимулятори, сірководень, мікроорганізми;
- в) це природні колоїдні органомінеральні утворення (мул, торф'яні, сопкові), що володіють високою пластичністю, теплоємністю і повільною тепловіддачею, біологічно-активні речовини (солі, гази, вітаміни, ферменти, гормони і ін.), що містять, і живі мікроорганізми;
- г) один з високоефективних лікувальних чинників, що містять у своєму складі мінеральні нерозчинні мікрочастинки самого різного хімічного складу.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ, ЩО РЕКОМЕНДУЄТЬСЯ

I. Основна література

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування./ О.О. Бейдик – К.: Київ. ун-т, 2001. – 395 с.
2. Войнаренко М.П. Кластерні моделі об'єднання підприємницьких структур у туристичній галузі та сфері розваг / М.П. Войнаренко // Вісник ДІТБ (серія «Економіка, організація і управління підприємствами» (в туристичній сфері)): наук. журн. – Донецьк: ДІТБ, 2007. – № 11. — С. 13-19.
3. Гонтаржевська Л.І. Роль туристичних кластерів при формування туристичних центрів / Л.І. Гонтаржевська // Наукові і практичні проблеми створення і функціонування туристичних центрів і тематичних парків: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Донецьк, 27-28 трав. 2005 р.). – Донецьк: ДІТБ, 2005. – С. 15-16.
4. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про туризм” від 18 листопада 2003 р. № 1282 // Урядовий кур'єр. – 2003. – 25 груд. (№ 244) – С. 15-19.
5. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р.
6. Закон України «Про курорти» від 5.10.2000 р. № 2026
7. Петранівський В.Л., Рутинський М.Й. Туристичне краєзнавство: навч. посіб. / В.Л. Петранівський, М.Й. Рутинський./ за ред. проф. Ф.Д. Заставного. – 2-ге вид., виправл. – К: Знання, 2008. – 575 с.
8. Портер Майкл Э. Конкуренція / Майкл Э. Портер: пер. с англ.: учеб. пособие. – М.: ИД «Вильямс», 2001. – 495 с.
9. Природно-заповідний фонд України загальнодержавного значення: довідник. – К., 1998. – 240 с.
10. Фоменко Н.В. Рекреаційні ресурси та курортологія: навч. посіб./ Н.В. Фоменко. – К.: Центр навчальної літератури, 2007. – 312 с.
11. Федорченко В.Х., Мініч І.М. Туристський словник-довідник: Навч. посіб. – К.: Дніпро, 2000. – 54 с.
12. Холловой Дж. К., Тейлор Н. Туристический бизнес: Пер. с 7-го англ. изд. — К.: Знания, 2007. — 798 с.

II. Додаткова література

1. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Энциклопедия туризма: Справочник. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 368 с.
2. Курортні ресурси України. – К.: Укопрофздоровниця, 2002.
3. Створення та діяльність туристичних інформаційних центрів в Україні: практ. посіб. / за ред. В. Рінова. – К., 2006. – 176 с.
4. Сосновський В.К. Здравниці Крима: справочник. – Симферополь: Таврия, 1977.
5. Україна туристична: газета Держ. комітету України по туризму, К.
6. Чорненька Н.В. Організація туристичної діяльності: навч. посіб. / Н.В. Чорненька. – К.: Атіка, 2006. – 264 с.

7. Шимкова В.Є. Роль кластеризації в розвитку туристичного бізнесу в регіонах / В.Є. Шимкова // Культура народів Причорномор'я: сб. научн.труд. – 2008. – № 137. – С. 127-130.
8. Зелений туризм (сільський відпочинок в Україні) - www.ruraltourism.com.ua
9. Інформаційно-туристичний центр Рівненщини – www.tourism.rv.ua
10. Інформаційно-туристичний центр Львівщини – www.tourism.lviv.ua
11. Інформаційно-туристичний центр Чернігівщини – www.ch-turizm.com.ua
12. Квебекская декларация по экологическому туризму 22 мая 2002 г. // <http://www.world-ecotourism.org/ruso/global/globalcodeethicscode/documents>
13. Офіційний сайт Міністерства культури і туризму України – www.mincult.gov.ua
14. Міністерство курортів і туризму АР Крим – www.mintourism.crimea-portal.gov.ua
15. Музейний простір України – www.ukrmuseum.org.ua
16. Офіціальний сайт компанії «Майгер Консалтинг» www.maygerconsulting.com
17. Офіційний Інтернет-сайт Криму “Крим туристичний” – www.tourism.crimea.ua
18. Офіційний сайт Всеукраїнського проекту «7 чудес України» www.7chudes.in.ua
19. Офіційний сайт Державного Комітету статистики України <http://www.ukrstat.gov.ua>
20. Офіційний туристичний сайт Київщини - www.ko-tourism.gov.ua
21. Портал “Санаторно-курортне лікування” – www.crimea-skl.info/
22. Презентаційний туристичний сайт Закарпатської області – www.transcarpathiatour.ua.
23. Презентаційний туристичний сайт Тернопільщини – www.ternotour.com.ua
24. Регіональний інформаційний портал Херсонщини «АРТКАВУН» - www.artkavun.kherson.ua
25. Сайт Туристична Диканщина – www.dikanka-turism.narod.ru
26. Спілка сприяння сільського зеленого туризму Україні – www.greentour.com.ua
27. Туристичний сервер Криму – www.tour.crimea.com.
28. Українська спадщина (Історико-культурна спадщина України: пам'ятники історії, мистецтво, архітектура. Портал Науково-дослідного інституту пам'ятко-охоронних досліджень) – www.heritage.com.ua
29. Українсько-польський туристичний портал, Рада з туризму Карпатського регіону – www.tourism-carpathian.com.ua
30. Феноменология путешествий как предмет туристики <http://academy.rmat.ru/2005/09/23/fenomenologiya-puteshestvii-kak-predmet-turistiki.html>
31. www.tourism.gov.ua
32. Вища Освіта України і Болонський процес // Навчальна програма. – Київ – Тернопіль: Вид-во ТДПУ ім. В. Гнатюка, 2004. – 18с.